

**ВИСШЕ ВОЕННОМОРСКО УЧИЛИЩЕ „НИКОЛА ЙОНКОВ ВАЩАРОВ“
ФАКУЛТЕТ „НАВИГАЦИОНЕН“**

Катедра „Организация и управление на военни формирования на тактическо ниво“

КАПИТАН I РАНГ ДОЦ. Д-Р АСЕН НИКОЛОВ КОЖУХАРОВ

**ОБУЧЕНИЕТО НА БЪЛГАРСКИТЕ ВОЕННОМОРСКИ ОФИЦЕРИ
ЗАД ГРАНИЦА (1882 – 1944)**

АВТОРЕФЕРАТ

На

ДИСЕРТАЦИОНЕН ТРУД

за придобиване на научна степен

„Доктор на науките“

Професионално направление:

9.2. Военно дело

Докторска програма: **Организация и управление на въоръжените сили**

Варна, 2020 г.

Дисертационният труд се състои от 194 страници.
Основен текст – 152 стр.
Брой на литературните източници – 118.
Брой на фигурите – 5.
Брой на таблиците – 3.
Брой на публикациите по дисертацията – 4.

Защитата на дисертационния труд ще се състои на от ч. в
зала на ВВМУ „Н. Й. Вапцаров“.

Рецензиите, становищата на членовете на научното жури и авторефератът са
публикувани в сайта на Училището, www.naval-acad.bg

Материалите по защитата са на разположение на интересуващите се в

Библиотеката на ВВМУ

Адрес: Варна, ул. „Васил Друмев“ № 73

КАПИТАН I РАНГ ДОЦ. Д-Р АСЕН НИКОЛОВ КОЖУХАРОВ

**ОБУЧЕНИЕТО НА БЪЛГАРСКИТЕ ВОЕННОМОРСКИ ОФИЦЕРИ
ЗАД ГРАНИЦА (1882 – 1944)**

АВТОРЕФЕРАТ

на

ДИСЕРТАЦИОНЕН ТРУД

за придобиване на научна степен

„Доктор на науките“

Професионално направление:

9.2. Военно дело

Докторска програма: **Организация и управление на въоръжените сили**

Варна, 2020 г.

Дисертантът работи във ВВМУ „Н. Й. Вапцаров“ и е зачислен в самостоятелна форма на обучение в катедра „Организация и управление на военни формирования на тактическо ниво“ при Факултет „Навигационен“ на ВВМУ „Н. Й. Вапцаров“.

Изследванията по дисертационния труд са извършени във ВВМУ „Н. Й. Вапцаров“.

Дисертационният труд е насочен за защита от съвета на Факултет „Навигационен“ при ВВМУ „Н. Й. Вапцаров“) в съответствие с чл. 5, ал. 1 от ЗРАС.

Автор: Асен Николов Кожухаров

Заглавие: Обучението на българските военноморски офицери зад граница (1882 – 1944)

Тираж: 15 броя.

I. Обща характеристика на дисертационния труд

Актуалност на проблема

Обучението на чужденци в кое да е учебно заведение е признак за неговата международна известност и престиж. Тези съвременни положения са в сила и във времето на възстановяването на българската държавност след Руско-турската война от 1877 – 1878 г. Още в края на XIX – началото на XX в., въпреки присъщия им закрит характер, военните образователни структури на развитите европейски страни се стремят да повишат своя статус посредством удовлетворяването на посочения критерий. Един от частните резултати от тази практика се проследява в българския военен флот, доколкото офицерският му състав е конгломерат от възпитаници на различни военноморски образователни системи. Тази особеност е забелязана и намира отражение в трудовете на Военноисторическата комисия на страната още през 1937 г.¹ В по-късните изследвания при систематизацията на посочения феномен е констатирано, че статусът на офицера се определя до голяма степен от конкретното учебно заведение, в което е дипломиран. Естествено е, при създалата се ситуация, интересът на изследователите да е насочен към онези категории офицери, които завършват престижни военноморски учебни заведения зад граница. От друга страна, този проблем до голяма степен не е изследван във всички направления. Вероятно по политически причини във фокуса на публикациите през XX в. попадат предимно руските възпитаници², докато на тези, завършили западноевропейски военни учебни заведения, е отделено значително по-малко внимание. При това в откритите в хода на изследването текстове с аналитично съдържание самият процес на обучение само се споменава. Всъщност на проблема за учението на българите зад граница за придобиване на морско и военноморско образование досега специално не е посветено нито едно комплексно обобщаващо научно изследване.

Обект на изследването е обучението на българския офицерски корпус в монархическия период на Третата българска държава (1879 – 1946).

Предмет на настоящата дисертация е обучението на българските морски офицери зад граница в този период. Но доколкото това обучение започва по-късно от подготовката на армейските офицери, то в предмета на изследването фактически хронологичните граници се съкращават от 1882 до 1944 г.

Цели на изследването са:

1. Да се извърши историческа възстановка на посочения процес на придобиване на знания и умения, протекъл зад граница.
2. Да се оцени неговото значение за формирането на военния ни флот и морската индустрия.

¹ *Войната между България и Турция: 1912 – 1913 г. Т. 1. Подготовка на войната.* София: Държавна печатница, 1937, с. 104.

² БОЕВ, Ради. *Военният флот на България (1879 – 1900).* София: Държавно военно издателство, 1969, с. 43, 47; ПАВЛОВ, Владимир. *Български морски офицери.* София: Държавно военно издателство, 1973, с. 109, 111–112, 114.

Хипотеза: Обучението зад граница оказва силно формиращо въздействие върху морския офицерски корпус през монархическия период на Третата българска държава и това влияние продължава да е достатъчно силно дори когато страната сама започва масово да обучава морски офицерски кадри.

Задачи на изследването са:

Първа задача. Възстановка на обучението на българите в Морското училище и Морския кадетски корпус на Руската империя.

Втора задача. Възстановка на обучението на българите в Техническото училище при Морското ведомство и Морското инженерно училище на император Николай I в Кронщат (1885 – 1915).

Трета задача. Възстановка на обучението на българите в офицерските класове и академии на Руската империя.

Четвърта задача. Възстановка на обучението на българите в гражданските мореходни класове на Руската империя.

Останалите задачи са свързани с обучението в Западна Европа.

Пета задача. Възстановка на обучението на българите във Военноморското училище в Ливорно.

Шеста задача. Възстановка на обучението на българите в Академията за търговия и мореплаване в Триест (1892 – 1942).

Седма задача. Възстановка на обучението на българите във Военноморското училище в Брест.

Осма задача. Възстановка на обучението на българите във военноморските учебни заведения на Германия.

Девета задача. Периодизация на обучението на българските морски офицери зад граница в обособения в темата период.

На всяка от задачите от № 1 до № 8 е посветена отделна глава, която по номер съвпада с номера на задачата. Девета задача се решава във всички глави и с обобщение на резултатите – в заключителната част на дисертационния труд.

За **критерий № 1** при оценка на обучението в различните страни ще бъде използвано количеството на обучаемите, вкл. и стипендиантите на българската държава. Колкото повече са обучаемите от България в едно учебно заведение, толкова по-голяма е неговата значимост за формирането на българския офицерски корпус. Като показатели могат да бъдат посочени успеваемостта на обучаемите, дялът на възпитаниците от едно учебно заведение от общата съвкупност на българския морски офицерски корпус за определен период. Допълнителен показател е цената на обучението в дадено задгранично учебно заведение.

Критерий № 2 е образователният ценз, който българските морски офицери придобиват зад граница. В общия случай ще се приема, че колкото той е по-висок, толкова по-ефективно и по-значимо е обучението зад граница. Един от показателите по този критерий е количеството на легализациите на дипломите/атестатите за възпитаниците на задграничните учебни заведения в България. Втори показател е реализацията на кадрите с посочената диплома/атестат в българския военен флот и морската индустрия. Допълнителен показател е влиянието на усвоеното в дадено задгранично

учебно заведение при формирането на българската морска образователна система.

Критерий № 3 е продължителността на времевия интервал, в който се обучават българи в дадено задгранично учебно заведение. Ако този интервал е дълъг, а самият процес е с прекъсване и възобновяване във времето, то той ще се разделя на *вълни*. Количеството на вълните е показател на този критерий.

С оглед по-добро систематизиране на изложението, дисертацията е разделена на две части: „Обучение в Руската империя“ и „Обучение в Западна Европа“ за периода от 1882 до 1942 г., но трябва да се знае, че това е условно, доколкото достатъчно често се проследяват случаи, когато възпитаниците от една образователна структура продължават своето обучение в друга държава. Освен това се налага и още едно ограничение по отношение на обучението в приемника на Руската империя (РСФСР, а след това и СССР) за периода 1917 – 1944 г. В съветските военноморски академии и училища има единични случаи на обучение на българи от средите на политическите емигранти, но доколкото това не е целево за българската държава и те не са български стипендианти, то тези случаи по същество излизат от фокуса на формулирания предмет и за тях в дисертационния труд само се споменава.

Методи на изследване.

В изследването основно е приложен методът на **историческата типология**, при което съвкупността от изследваните исторически феномени се разделя на обособени типове въз основа на присъщите им общи съществени признаци. В случая тези обособени феномени са процесите на обучение на българските военноморски офицери в европейските морски образователни структури в хронологичните рамки от 1882 до 1944 г.

С оглед на решаването на задачата за възстановката на различните форми на обучения са прегледани фондовете на редица български архиви, като:

Държавен военноисторически архив – Велико Търново;

Централен държавен архив – София;

Ведомствен архив на Министерството на отбраната – София (ВАМО);

Държавен архив – Варна;

Държавен архив – Русе;

Фондовете на Националния военноисторически музей, Военноморски музей – Варна, Музей на Варна;

Исторически музей (ИМ) – Батак. НСФ. № 467;

Български исторически архив – Национална библиотека „Кирил и Методий“, София. Ф. 179. Д. 1.

Успоредно с това са използвани задгранични архиви, като:

Общогермански архив – гр. Фрайбург – ФРГ (Bundesarchiv-Militärarchiv – Freiburg, съкратено Freiburg i. Br., ВАМА);

Руски държавен архив на ВМФ – гр. Санкт Петербург, Руска федерация.

При проучването се използват методите на изследване на **сравнителното образование**. Сравнителното образование се определя като обособена наука и университетска дисциплина, която се занимава с изследване

на задграничните аналози на образователните системи и сравняването им³. Отнесено към темата на дисертацията, прилагането на посочените методи позволява да се съпоставят различните морски образователни системи зад граница, към които има отношение подготовката на българския морски офицерски корпус в обособения период. Прилагането на инструментите за изследване на сравнителното образование е насочено да подава данни за съпоставяне по **критерий № 2**, т.е. да оценява подготовката на офицерските кадри по придобития от тях образователен ценз и успеваемостта в легализацията на дипломите им в България.

При оформление на библиографията на дисертацията е приложен БДС ISO 690: 2011, а при изписването на задграничните имена е използвано третото издание на **Данилевски, М. Географски речник на задграничните страни. София, 1987.**

В текста всички дати до 31 март 1916 г. са по Юлианския календар (ст. ст.).

В **първа глава** се излагат резултатите от изследването на подбора и обучението на българите – възпитаници на Морското училище и Морския кадетски корпус на Руската империя до 1914 г. Главата се състои от три параграфа.

В § 1.1. всъщност се осветява проблемът, свързан с появата на първите представители на българския морски офицерски корпус, доколкото в него се третира първата вълна на подготовката зад граница. В изследванията през миналия век във фокуса на вниманието е Владимир Панделиев (Пантелеймонович) Кисимов (1861 – 1911), който е първият български морски офицер в историята ни, и с това проучването на процеса е прекратено. По новоразкритите в хода на изследването архивни фондове в българските и в руски архиви се установява, че в тази вълна всъщност се учат общо трима българи в три отделни випуска, а четвъртият – Димитър Илиев, който е възпитаник на пансиона на Тодор Минков в Николаев, е допуснат за обучение, но не се явява в Морското училище в Санкт Петербург. Обучението на българите се сблъсква с редица проблеми, които само частично е в състояние да изглади. Те са свързани с често случващия се незадоволителен подбор на обучаемите, а след това и с прекъсвания на издръжката им в Училището. Видимо така подбраните стипендианти невинаги задоволително владеят руски език и като цяло имат пропуски в усвояването на учебния материал в средния курс.

Допълнително препятствие в подготовката откриваме в съсловността на Руската империя, по законите на която в Морското училище се допускат за обучение само дворяни, докато в България по Конституция поданиците на страната не могат да се делят на съсловия, вкл. и привилегирани. Възникналото препятствие е преодоляно и първият българин е приет на основание височайшо повеление от 26 август 1882 г. на Негово Императорско Височество генерал-адмирал Алексей Александрович. Същото повеление

³ БИЖКОВ, Г., ПОПОВ, Н. *Сравнително образование*. Второ изд. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1999, с. 84.

послужва като солиден аргумент за заобикалянето на правилника за допускане в Училището на следващите български випуски. Изобщо от преписката, разкрита в руските архивни фондове, се изясняват редица важни детайли, свързани с организацията и заплащането на обучението, както и по отношение на възгледите какво количество чужденци може да се обучава едновременно в Училището. Годишната издръжка на един възпитаник на Морското училище е 300 рубли (780 лева). Предлага се приемът на българи да бъде не повече от двама годишно с цел да не се допуснат извънредни разходи на ведомството, надхвърлящи ежегодните за подготовка на бъдещите руски офицери⁴. Ред положения от посочения документ се проследяват в излезлите през 1911 г. „Правила за прием във военноучебните заведения на стипендианти от южнославянските държави“⁵. Всъщност може да се приеме, че те са първообразът на цитираните правила.

След възшествието на император Александър Трети отношението към българите в Морското училище се променя. Закономерно в хода на изследването е разкрито влиянието на такива ключови събития в историята ни, каквито са Съединението, Сръбско-българската война (1885), скъсването на дипломатическите отношения между Руската империя и обединеното Княжество, с последвалия офицерско-емигрантски спор между Русия и България през този период върху приема и резултатността на обучението на българите в това привилегировано военноморско учебно заведение.

Морското училище в руската столица е висше учебно заведение от 1867 година и към момента на пребиваването в него на първата българска вълна то изживява най-неблагоприятните години в историята си по отношение на организирането и провеждането на учебния процес и плавателните практики.

Затова логично очертаваният комплекс от проблеми дава своето отражение върху дискуссионната успеваемост на българските стипендианти. От четирима, определени за обучение, само Владимир Кисимов получава Атестат (диплома за висше образование) и става първият български морски офицер.

В параграфа е направено сравнение с паралелното училище за морски инженери в Кронщат, където от четирима обучаеми успешно се дипломират трима. Това показва, че към успеваемостта на обучаемите има отношение политическата пристрастност и недоброжелателност от страна на ръководството на Морското училище.

В § 1.2. се третира обучението на българските стипендианти от края на XIX в. до началото на Първата световна война. След възшествието на поредния руски император – Николай Втори, дипломатическите отношения с Княжество България се възстановяват. Това на свой ред отново отваря широко вратите за българските стипендианти във военноморските учебни заведения

⁴ РГА ВМФ – Санкт-Петербург, ф. 432, оп. 6, а.е. 1, л. 50–50г.

⁵ РГА ВМФ – Санкт-Петербург, ф. 432, оп. 1, а.е. 7218 (Правила приёма поданных южно-славянских государств в русские общие и специальные военно-учебные заведения и офицерские школы, находящиеся в ведение военного и морского министерств. 12.7.1912 г. – 17 с.).

на Империята, вкл. и в Морския кадетски корпус (МКК), който е наследник на Морското училище. Обучението им през периода формира втората вълна.

Въз основа на данните, добити при обследването на фондовете на българските и руските архиви, е възстановена картината на обучението на българите в МКК. Изяснен е механизъмът на подбор, обучение, заплащане на обучението и реализацията на кадрите, идващи да служат във Флота на Негово Величество (названието на военния флот на България за периода 1908 – 1921 г.). Включително е открита и първата легализация на атестат на МКК – на Велизар Пеев, като военен инженер, малко след края на Първата световна война. Очевидно в България е обърнато внимание на проблеми от времената на първата вълна, с акцент на езиковата подготовка. Първоначално тя се решава за сметка на обучение в Русия при първия випуск в МКК. Това обучение е оценено като твърде продължително (седем години) и поради това скъпо, тъй като в Корпуса се завършва гимназия и в следващите три години се завършва висше образование. След края на Руско-японската война (1905 г.), когато към Русия вече е възможно да се насочват абитуриентите на Военната гимназия при Военното училище в София (а тя е с усилено изучаване на руски език), престоят на българските стипендианти е намален до три години, само във висшия курс.

По архивни извори е уточнено, че в първата и втората вълна се обучават общо 15 души, като във втората вълна е постигната 100% успеваемост на стипендиантите, с изключение на последния випуск (в него влизат гардемарините Д. Зидаров и А. Тошев), който не завършва поради започването на Първата световна война. Или, казано по друг начин, на пълния успех се оказват пречка политическите обстоятелства, в които Царство България и Руската империя се оказват противници в световната война.

Възпитаниците на МКК се превръщат в гръбнак на строевите офицери във Флота, като задават и какъв да бъде стандартът в подготовката на бъдещия офицер. При това се оформя парадоксалната ситуация, в която младшите офицери имат значително по-висок образователен ценз от старшите офицери, вкл. и от началника на Флота.

По време на войните за национално обединение в по-голямата си част възпитаниците на МКК се изявяват положително в усвояването на подводното плаване, водомоторната авиация, миночистенето и поставянето на минни заграждения. Почти всички стават старши офицери. В монархическия период на Третата българска държава има четирима адмирала, като двама са възпитаници на МКК, а другите двама са подготвени в България по неговите учебни планове. Всъщност, отнесено към защитаваната хипотеза на дисертацията, следва да се подчертае още веднъж: наученото в Корпуса е възпроизведено във Варна в Офицерските курсове и на това основание с Постановление на Министерския съвет № 6/1.6.1920 г. на неговите възпитаници са издадени свидетелства за висше образование по пълната програма на „Руския Морски корпус“ в Петербург. С оглед защитата на издигнатата хипотеза следва да се подчертае, че преподавателите в този курс в по-голямата си част са възпитаници на МКК, което дава силно отражение върху развитието на офицерския курс и новосъздадения отдел „Мореходци“, а

така също върху преподаваното във всички останали структури на Морската учебна част, т.е. на цялата морска образователна система на страната.

Службата на повечето от възпитаниците на МКК е продължителна и успешна. За пример може да се посочи Иван Михайлов, който се издига до командир на ВВС на страната. Командирът на Морските на Негово Величество войски през Втората световна война до 1944 г. – контраадмирал Асен Тошев, е възпитаник на МКК.

В § 1.3. е обосновано изведена периодизацията в обучението в това военноморско учебно заведение (фиг. 1).

Фигура 1. Периодизация на обучението на българи в Морското училище и неговите наследници през XIX и XX век

Всъщност обучението в тази задгранична образователна структура протича в три вълни, като последната трета вълна е от последната третина на миналия век и излиза от хронологичните рамки на монархическия период на Третата българска държава, поради което само се обособява като времетраене.

По този начин се решава първата научноизследователска задача на дисертационния труд и се подготвят необходимите конструкти за решението на девета научноизследователска задача.

Втора глава от дисертационния труд се състои от три параграфа и в нея се излагат резултатите от изследването на подбора, процеса на обучение, реализацията на подготвените в **Техническото училище при Морското ведомство и Морското инженерно училище на император Николай I в Кронщат (1885 – 1915).**

Новосформираната Флотилия и Морска част включва в своя състав корабни инженери, които първоначално се наемат от Руския императорски флот, докато не се подготвят български кадри. Доколкото България по това време няма висше техническо училище, то очевидно подготовката на тези инженери е обречена да протече зад граница, включително и в Руската империя. В същото време може да се предположи, че това не е едноактно действие на флотското ръководство, а системно усилие, продължило десетилетия и изпитало влиянието на политическите колебания в междудържавните отношения.

В § 2.1. е изложен резултатът от изследванията във фондовете на ДВИА, ИМ – Батак, и РГА ВМФ по отношение на обучението на българските стипендианти в Техническото училище на Морското ведомство (ТУМВ). То се намира в Кронщат и е висше инженерно училище от 1876 г., като в периода на обучение на българите в него не е съсловно училище и обучава в два отдела: „Механичен“ и „Корабостроителен“. Обследването на архивните фондове установи, че там са се обучавали общо четирима стипендианти, условно разделени на два випуска. Всички те са се обучавали само в отдел „Механичен“.

В първия випуск влизат трима българи: Тодор Соларов, Димитър Карамаждраков и Димитър Чучулев (в рус. източници: Дмитрий Чучугин). Съпоставката с научните публикации от миналия век показва, че познанието за посоченото обучение е с видими пропуски. Името на Чучулев, който е кръгъл сирак от клането в Батак, е неизвестно за българската военноморска наука и за пръв път се появява в резултат на това изследване. Във втория випуск е Страшимир Кисимов (брат на първия български морски офицер), който е също слабо известен за българската историческа наука. Въпреки политическите усложнения и значително по-трудната инженерна материя за изучаване, българите в ТУМВ показват значително по-висока успеваемост от обучаемите в столичното Морско училище, като от тях успешно получават *Атестационен лист* (диплом за висше военноморско инженерно образование) 75% от обучаемите. Две са причините за този успех. На първо място, подобрият подбор, който става възможен поради по-късното обучение на тези българи в Русия, започнало едва през 1885 г. Страшимир Кисимов е възпитаник на Класическата гимназия в София и има най-висок образователен ценз от всички стипендианти на Княжеството. Димитър Чучулев и Тодор Соларов придобиват средното си образование в Русия, като отново нека бъде подчертано, че последният е възпитаник на пансиона на Тодор Минков в гр. Николаев. И само Димитър Карамаждраков е резултат от младата българска образователна система, доколкото е абитуриент на Русенската мъжка гимназия. Пропуските в езиковата и изобщо образователната подготовка, както и различията в образователните стандарти стават причина за неговия неуспех, при все, че той формално напуска ТУМВ поради заболяване.

Вторият фактор, обусловил по-успешното обучение, е ръководството на ТУМВ начело с генерал Пароменски, който издига учебния процес на значително по-високо ниво, в сравнение с Морското училище в С. Петербург. Пароменски в частност е автор на първия учебник в ТУМВ и дава заразителен пример не само на своите колеги, но и на своя ученик Соларов, който през 1899 г. става автор на първия учебник на българската морска образователна система.

Половината от стипендиантите се реализират в *Руския императорски флот* (РИФ), а другата – във *Флотилията и Морската част*, като това разделение е специфичен резултат от тлеещия офицерско-емигрантски спор между Империята и Княжеството. Но всички те стават старши офицери и имат добра кариера, вкл. и откомандированият от ТУМВ Карамаждраков.

По-високо се реализират в РИФ. Чучугин и Кисимов придобиват чин капитан първи ранг, стават потомствени дворяни и са „старши корабни механици“ на линейни кораби (аналог на съвременната длъжност командир на БЧ 5). За отбелязване е, че аналогичен резултат строевите офицери в българския флот не постигат. Чучугин успешно воюва в Руско-японската война, става преподавател в МИУ (наследник на ТУМВ) и е първият българин, който завършва Николаевската морска академия.

Българският клон на реализацията също впечатлява с успехите си. Соларов воюва в Балканските войни, става полковник, преподавател и следвайки примера на своя учител Пароменски, се изявява като крупен реформатор на Машинното училище във Варна, в резултат на което то става първото средно техническо учебно заведение в България през 1904 г.

Относително успешна е и кариерата на Димитър Карамаждраков, който в България се преквалифицира в строеви офицер, провежда далечни плавателни практики на корабите на френската фирма „Месежри меритим“, полага изпит за строеви офицер, заема редица командни длъжности и като капитан-лейтенант се пенсионира през 1908 г.

В § 2.2. се излагат резултатите от изследването на обучението на българите в Морското инженерно училище (МИУ) на император Николай I (1905 – 1915), което обуславя втората вълна. То също се оказва незадоволително осветено в научните публикации от миналия век. Една от причините е трудното проследяване по архивните фондове на началото на възобновяването на обучението в МИУ (наследник на ТУМВ). Първите двама възпитаници идват през 1904 и 1905 г. и веднага напускат МИУ. Едва през 1906 г. е постигнат реален резултат, при приема на Александър Божков. Установено е, че всъщност за този период са обучавани три випуска с общо 6 обучаеми, без да се смятат първите двама, които се отказват от МИУ.

Всички обучаеми са записани в отдел „Механичен“, но в хода на обучението пожелават да разширят своите познания с дисциплини от отдел „Корабостроителен“. От първите два випуска Александър Божков, Георги Буков и Георги Ненов безпроблемно придобиват „Атестационни листове“, докато в последния випуск дипломирането се оказва проблемно и трябва екстрено да завършат подготовката си поради започналата Първа световна война. От тях само Васил Пачеманов се сдобива с редовен „Атестационен лист“, Койчо Георгиев – с академична справка, а Никола Вълчев се завръща дори без академична справка, поради което веднага е уволнен в запаса.

Всички възпитаници на втората вълна са участници във Войните за национално обединение, където се изявяват като корабни механици, технически специалисти по поддръжката на Флота и преподаватели в Учебната част, с многогодишна практика и множество авторски учебници. Георги Буков преминава преподготовка в Германия, където участва в строителство на подводница, а Георги Ненов става инженер в хидроавиацията. След края на войните всички те са приведени в запаса, без да им бъдат присвоени старши офицерски звания. Като цяло те се реализират в гражданския живот, като за целта почти всички легализират успешно своите „Атестационни листове“ като машинни инженери. На това основание и стават

членове и видни деятели на Българското инженерно и архитектурно дружество. Освен останалото, следва да се подчертае, че Ненов се оказва изтъкнат администратор, съосновател и пръв директор на Българското речно плаване на р. Дунав.

В кариерата на втората вълна по отношение на Морската учебна част се проследява важен детайл по разкритите фондове, свързан с бялата емиграция у нас. Следвайки примера на българските си колеги, руските възпитаници на МИУ легализират в София своите дипломи като инженери и част от тях въз основа на съществуващите връзки са привлечени за инженер-преподаватели в Машинното училище. По-изявени сред тях са Александър Левков и Константин Давидов. Те оставят неизгладима следа в историята на Морското училище. Левков е автор на първия учебник по корабостроене на български език (1930), на който най-вероятно редактор на български език е неговият приятел и колега Койчо Георгиев. Константин Давидов също е автор на учебник на български език и има продължителна преподавателска практика у нас, но при него по-важно обстоятелство се оказва опитът, който предава на администрацията, доколкото през Първата световна война той има стаж като академичен администратор в МИУ. Опит, който той успешно предава за систематизиране на учебния процес по стандартите на МИУ в българското Морско машинно училище и Корабоначалническите курсове. Изобщо усилията на възпитаниците на МИУ дават своята лепта за трансформиране на Училището във висше през 1942 г. След края на Втората световна война Александър Левков и Койчо Георгиев повторно са привлечени за преподаватели в него, произведени са в звание капитан първи ранг и назначени на ръководни длъжности. С оглед на защитаваната хипотеза изложеното по-горе свидетелства за влиянието на задграничното обучение в Русия върху изграждащата се българска образователна система в условията, когато основният контингент от морски офицери вече се подготвя предимно в България.

В § 2.3. е обосновано изведена периодизацията в обучението в това военноморско учебно заведение (фиг. 2).

Фигура 2. Периодизация на обучението на българи в Техническото училище при Морското ведомство и неговите наследници през XIX и XX век

Както и при МКК, обучението в тази задгранична образователна структура протича в три вълни, като последната трета вълна е от втората половина на миналия век и излиза от хронологичните рамки на монархическия период на Третата българска държава, поради което само се обособява като времетраене.

По този начин се решава втората научноизследователска задача на дисертационния труд и се подготвят необходимите конструкти за решението на девета научноизследователска задача.

В **трета глава** на дисертационния труд по откритите архивни документи се изследват механизмите на подбор, обучение и реализация на възпитаниците на офицерските класове и академии на Руската империя. Във фокуса на изследването са *Минните офицерски класове* и *Артилерийските офицерски класове*, доколкото в тях преминава своята подготовка основната част от строевите офицери на българския флот.

В средата на последното десетилетие на XIX в. Българското княжество се преориентира към Великите сили, противостоящи на *Тройния съюз*, а в началото на XX в. преминава към подготовка за война с Османската империя. В тази подготовка активна роля изиграва Русия, като част от усилията са насочени към унификация на *Флота [на Негово Величество – от 1908 г.] с Руския императорски флот* по отношение на използваните стандарти и процедури. Всичко това на практика се отразява и върху обучението на българските офицери – стипендианти на Военното министерство на Княжеството, в *различните специализиращи курсове за повишаване на квалификацията и образованието, каквито са: Минните и Артилерийските офицерски класове, Водолазната школа, Учебният отряд за подводно плаване и Николаевската морска академия*. Руското ръководство също е склонно да подпомага в това направление своите съюзници на Балканите. То не само осъвременява учебните планове, но и усъвършенства администрирането на процеса на обучение на чужденците. За да се разберат мащабът и характерът на тази дейност, следва да се направят някои уговорки за епохата, в която протичат.

По принцип по света обучението на чужденци в подобни структури е възможно само след специално разрешение или изобщо се допуска като голямо изключение, както отбелязват например френските изследователи за своята военноморска образователна система от онези времена⁶. Наистина Българският флот, до възобновяването на отношенията с Русия, има известен опит с повишаването на квалификацията на двама свои морски офицери във Фиуме (Австро-Унгария), но несъмнено това е много ограничено и повече не се повтаря.

В Русия обучението на чужденците е поставено на системна основа. През 1910 г. дори излизат „Правила за прием на поданици на южнославянските държави в руските военноучебни заведения“. Те отразяват един богат, почти 30-годишен административен и педагогически опит, натрупан с чужденците, включително и с българските стипендианти. „Правилата“ не само детайлно регламентират тази дейност, но и демонстрират привлекателността на руската военнообразователна система. При сравнение се оказва, че обучението в руските военноморски структури е по-евтино, а образователният статус на

⁶ ШЕЛДОН-ДЮПЛЕ, А. Френско-българските военноморски отношения (1914 – 1944), по данни от френските военни архиви. In: *Военноморските сили на България и Франция в отношенията между двете страни (1878 – 2010)*. Варна: ИК „Морски свят“, 2011, с. 165.

възпитаниците е по-висок, отколкото във Франция и Австро-Унгария⁷. Причината за това състояние е очевидна. Русия се стреми да приобщи към своите стандарти въоръжените сили на балканските съюзници в навечерието на предстоящото стълкновение с Османската империя. Трябва обаче да се отбележи, че от военноморската съставляваща на тези „Правила за прием...“ се възползват предимно българите и донякъде офицерите от една южна, но неславянска държава, каквато е Гърция.

Видим е и още един аспект на проблема. Обучението в офицерските класове в Кроншат има конкурентна структура в българския *Флот* и това са „Курсовете за подготовка на щаб-офицери“. Те обаче просъществуват кратко време – от 1901 до 1903 г.⁸ Изглежда, не издържат на задграничната конкуренция. Обективно офицерските класове в Русия се превръщат в основен способ за повишаване на квалификацията на офицерите от *Флота* в периода 1901 – 1914 г. Това може да се обясни с ограничения прием в *Николаевската морска академия* и като цяло с възгледите за кадровото развитие на офицерите в *Руския императорски флот*, чийто пример се повтаря в практиката на българския *Флот на Негово Величество*.

Най-многочислени са българските стипендианти в Минния, Артилерийския и комбинирания Минно-артилерийски офицерски клас, поради което на биографичните справки за тях са заделени обособени части към трета глава. Крайно ограничено количество български офицери се обучават във *Водолазната школа* (само двама души). Като правило, преди да бъдат приети за обучение в школата, офицерите завършват или *Минния*, или *Артилерийския офицерски клас*. Очертава се и още един детайл: за разлика от гръцкия флот, в тази школа *Флотът на Негово Величество* не изпраща за обучение свой лекар.

Колкото до *Отряда за подводно плаване*, то в него е обучаван само Рашко Серафимов и след края на подготовката става първият дипломиран български командир на подводница.

По-особено стои обучението в *Николаевската морска академия* в Санкт Петербург. Тя е висше учебно заведение и по принцип до края на руската монархия дава подготовка в четири отдела. Доколкото в българския военен флот до голяма степен се възприемат в практиката нормите на *Руския императорски флот*, включително и по отношение на кадровото израстване на офицера, то следва да се подчертае, че завършването на тази академия е задължително условие за придобиване на чин на висш офицер („адмирал“ за строевите офицери или „генерал“ за механиците и инженер-корабостроителите).

В историята е известно, че първият българин по рождение, завършил тази академия, е Димитър Чучулев (Дмитрий Чучугин). Той обаче не е стипендиант на българската държава и неговата кариера на механик и офицер не се свързва с историята на българския флот. Чучугин несъмнено има ценна подготовка за изграждащия се български флот, но във Военното министерство

⁷ Срв. DUBRAVIĆ, Ervin. *Vojno-pomorska akademija u Rijeci: 1866 – 1914*. Rijeka: Muzej grada Rijeke, 2011, str. 15.

⁸ ДВИА, ф. 1027, оп. 1, а.е. 2, л. 167. Служебен списък на лейтенант Ботев.

на Княжеството предпочитат да не го забелязват, независимо от това, че след като завършва Академията, той намира повод да посети България⁹.

Вторият българин, който прави опит да кандидатства за обучение там, е Страшимир Панделиев Кисимов. В крайна сметка той не е приет и не завършва тази Академия. Важно е да се отбележи, че Кисимов, също като Чучугин, желае да се обучава в Механичния отдел на Академията.

Първият строеви морски офицер и стипендиант на българската държава в тази Академия е Богдан Ганчев, който не само се класира на конкурсните изпити, но и през 1908 г. завършва Хидрографния отдел в нея¹⁰. Преди този успех кандидатства за обучение в Хидрографния отдел на Академията Евстати Георгиев Винаров, но видимо в неподходящ момент за *Руския императорски флот* (катастрофалния край на Руско-японската война) – в служебния му списък е записано, че през октомври 1905 г. той е отзован от Академията¹¹. За отбелязване е, че и двамата, преди да кандидатстват в Академията, завършват *Минния офицерски клас*.

Фактически към момента на атестирането си Богдан Ганчев е единственият щаб-офицер от *Флота на Негово Величество*, който, по възприетите норми от *Руския императорски флот*, може да стане висш офицер и да оглави флота. Но той е пренебрегнат, не е издигнат в йерархията, скоро след атестирането преминава в запаса и се отдава на конструкторска работа. По време на войните за национално обединение, вече като мобилизиран офицер, служи като началник-щаб на флота. Накратко, придобитият от него образователен ценз, в нарушение на възприетите правила, не му позволява да заеме полагащата му се длъжност.

След края на Руската империя, вече в СССР, в приемника на *Николаевската морска академия* учи политемигрантът Гечо Кокилев (1899 – 1938). Преди това той е офицерски кандидат (от запаса) от българския флот и възпитаник на *Машинното училище при Флота на Негово Величество*. Кокилев успешно завършва Корабостроителния отдел на Академията. До 1944 г. той е петият по ред българин, направил опит да завърши това учебно заведение, и третият, който се дипломира в него. Младият съветски офицер служи в Червенознаменния Балтийски флот, участва в усъвършенстването на подводниците тип Щ, издига се до инженер-капитан II ранг. През 1937 г. е изключен от ВКП(б), арестуван, съден и през 1938 г. най-вероятно екзекутиран.

След 1944 г. обучението на българските морски офицери в тази Академия се възобновява, при това става многократно по-масово.

Обучението на българските стипендианти в *Минните офицерски класове (МОК)* може да бъде проследено в научните публикации като периферен проблем в етапите на изграждането на *Флота на Негово Величество* в навечерието на Балканските войни (1912 – 1913). В нашето съвремие това обучение е отразено и в справочната литература в контекста на обучението на българския офицерски корпус зад граница в периода 1879 – 1912 г. Но както

⁹ ИМ – Батак – НСФ, № 470, л. 2 (Писмо на Чучугин до брат му Петър от 20 март 1910 г.).

¹⁰ ДВИА, ф. 1027, оп. 1, а.е. 2, л. 495.

¹¹ ДВИА, ф. 1027, оп. 1, а.е. 2, л. 347 гр.

показват резултатите при сондирането на проблема, обучението на българските офицери в Руската империя продължава поне още три години, т.е. до 1915 г. включително. В съвременните публикации обаче се допускат грешки при оценката на това обучение, като неправилно се приема, че *Минните офицерски класове* са тъждествени с *Морското инженерно училище на император Николай I*, вероятно поради факта, че и двете образователни структури се намират в гр. Кронщат¹².

Минният офицерски клас е краткосрочен курс за повишаване на квалификацията на морските офицери в експлоатацията на минното, противоминното и торпедното оръжие. Той е открит през 1874 г. и е разчетен за едновременно обучение на 30 офицери. Към началото на ХХ в. тази квалификационна форма има богата учебна база – кабинети, стендове и лаборатории. В курса преподават известни учени и морски деятели, каквито са: проф. Ф. Ф. Петрушевски, М. М. Боресков, А. Р. Шуляченко, И. М. Чельцов, А. А. Степанов, А. С. Попов и др.

В периода от 1901 до 1912 г., без прекъсване и въпреки финансовите затруднения на държавата през 1908 г., редовно се обучават български стипендианти, като това обучение е прекъснато двукратно: първо, през Балканската война (1912 – 1913), и окончателно – през 1914 г., с началото на световната война. В пет от случаите слушателите на *Минния клас* завършват и *Артилерийския офицерски клас*. Рашко Серафимов (1875 – 1922) след *Минния клас* завършва курса на Учебния отряд за подводно плаване и става първият български подводничар, а Никола Фурнаджиев (1873 – 1946) – *Водолазната школа*. Най-високи са постиженията на Богдан Ганчев (1875 – 1945): след като придобива свидетелството за завършен *МОК*, успява да се зачисли и завърши Хидрографния отдел на *Николаевската морска академия*. Двама офицери завършват и „допълнителен 3-месечен курс по радиотелеграфия“ към *МОК*.

Накратко, за 12 години *МОК* е завършен от 23-ма български стипендианти, т.е. 31% от целия офицерски състав на Флота на Негово Величество (ФНВ) към началото на Балканската война. След края на войната следващият випуск е приет, но не успява да го завърши поради започването на Първата световна война. В изследването се установи, че всъщност *МОК* се оказва основен квалификационен център за ФНВ, който е призван да уеднакви разбирането на българските строеви офицери от флота за процедурите, по които се водят бойните действия. Това се оказва практически, защото те са конгломерат от възпитаници на различни учебни заведения и страни.

Дипломираните стипендианти на *МОК* достойно участват във войните (1912 – 1918) и следвоенното разминиране на българското крайбрежие. За това те са издигани в чинове и са награждавани с високи ордени, включително и с ордени на съюзниците. С това може да се приеме, че тяхната реализация е повече от добра.

В *Артилерийските офицерски класове* (*АОК*) се обучават българските стипендианти в периода 1901 – 1914 г., като последният випуск не завършва класа поради началото на световната война.

¹² ТОМОВА, К., БОЗОВА, Т. *Кметовете на Варна*. Варна: Издателство МС ООД, 2010, с. 88.

Общо в АОК и в смесения Минно-артилерийски офицерски клас учат девет слушатели. По-ограниченото обучение в тази структура се обяснява с упора на мино-торпедното и противоминното оръжие във *Флота на Негово Величество*, при което артилерията остава на заден план.

Както в МОК, така и в АОК офицерите се явяват на конкурс, който става механизъм за подбор на обучаемите. В АОК като правило се класират офицери с по-слаба езикова подготовка. Известно изключение е лейтенант Димитър Добрев, който завършва през 1883 г. *реална гимназия* в Москва и владее добре руски език, а АОК избира за обучение, защото преди това е завършил курс по мино-торпедно оръжие в Австро-Унгария. Той не само придобива *свидетелство* от АОК, но и се включва във Втората тихоокеанска ескадра, участва като артилерийски офицер на крайцера „Дмитрий Донски“ в сражението при остров Цушима (1905). След завръщането от японски плен, е назначен за началник на *Машинното училище при Флота* във Варна.

Възпитаниците на АОК достойно участват във войните за национално обединение, за което са награждавани и повишавани в по-горни чинове. Следвайки примера на Добрев, повечето от тях стават и преподаватели, с което дават своя принос за развитието на Морската образователна система, с прилагане на наученото в Русия.

В четвърта глава на дисертационния труд по откритите архивни документи се изследват механизмите на подбор, обучение и реализация на възпитаниците на **Мореходни класове** на Руската империя. Резултатите от изследването са изложени в два параграфа, отразяващи два аспекта на тази дейност, свързани с реализацията на тези обучаеми във военния и гражданския флот.

При изследването по архивни извори и публикации се установи, че тези граждански структури на морското образование са общо 49. Българите се обучават в шест от тях, като предпочитат класовете, които са разположени по крайбрежието на Черно море на Руската империя. В класовете се придобива в най-добрия случай средно образование или само квалификация „щурман“. Системното обучение продължава от 1891 до 1904 г., при което по документи е проследено обучението на не по-малко от 29 българи от общо 5000 души, дипломирани в тези структури, т.е. незначителна част от цялата съвкупност. Но за българските условия това е огромно количество специалисти. Към 1908 г. всъщност всеки четвърти строеви офицер във *Флота на Негово Величество* е възпитаник на *Мореходните класове*.

Друга открита особеност се очертава в обстоятелството, че всички поданици на Княжеството се ориентират към придобиване само на корабоводителската специалност. Това се обяснява с факта, че Машинното училище в Русе, а след това и във Варна подготвя механици.

Не повече от петима души от цялата съвкупност са стипендианти, а останалите се обучават на „своекошен“ принцип, т.е. сами си плащат обучението. Самото обучение има символична годишна цена 20 рубли (56 лв. по курса от началото на миналия век), което е много по-ниско от аналогичното

конкурентно обучение в Австро-Унгарската империя. В дисертационния труд бе извършен анализ и за пръв път бе установена причината за този феномен. След прекъсването на дипломатическите отношения с Руската империя през 1886 г. по принцип българите не се допускат в руските военноморски учебни заведения. Посочената забрана не се отнася за *Мореходните класове*, които се контролират от Министерството на финансите, а не от Морското ведомство, с което, освен останалото, се обяснява и ниската „субсидирана“ цена на обучението. В резултат е решено строевите офицери за *Флотилията и Морската част* да се подготвят като стипендианти на Княжеството в тези структури, след „атестиране“, търговските капитани да преминават допълнителна подготовка във *Военното училище* в София. Този механизъм работи до началото на миналия век, когато настъпват изменения в две направления. Първо, през 1902 г. с нормативен акт в Руската империя се забранява в мореходните класове да бъдат обучавани чужденци. Приетите вече българи завършват обучението си през 1904 г. Второ, към този момент в българския Флот се приема за стандарт, че строевият офицер трябва да има висше образование, доколкото флотските подофицери вече масово имат средно образование. Анализът на разкритите архивни документи показва, че резултат от това е спиране на издаване на целеви стипендии от военното ведомство, прекратяване на производството на офицери от средите на възпитаниците на руските мореходки, а след това и масовото им уволняване, което съвпада със съкращенията във Флота през 1908 г. Следва обаче да се подчертае, че към момента на съкращенията всеки четвърти строеви офицер е възпитаник на руските мореходни класове, т.е. по критерий № 2 те достатъчно масово служат във военния флот.

Уволнените офицери отново са призовани под знамената през 1912 г. Те активно и достойно участват във войните за национално обединение, за което са награждавани с ордени и издигани в чин. След 1920 г. всички те, с малки изключения, отново са приведени в запаса „по намаление“.

Възпитаниците на мореходните класове служат и в българската военноморска образователна система, а опитът от тяхната подготовка и реализация послужва за материализирането на идеята за организирането на отдел „Мореходен“ към *Морското машинно училище*, като във военно време възпитаниците в него трябва да служат като източник на запасни офицери за флота.

Вторият аспект от реализацията на възпитаниците на руските мореходки е изложен във втори параграф на главата. Обучението на тази категория става изключително за тяхна лична сметка, но с уговорката, че им помагат различни благотворителни организации на българите на територията на днешна Украйна.

Подготвените кадри се реализират в *Българското търговско параходно дружество*, което е организирано на принципите на изграждане и използване на руския *Доброволен флот*, т.е. фирма с държавно участие, която във военно време трябва да служи за боен резерв на военния флот, в който е крайно неудобно на мостиците да командват чужденци. Това е първата задача, която изпълняват младите български капитани, които изместват хърватските си

колеги от търговските ни кораби. Търговските капитани активно плават в рисковите условия на балканските и световните войни, в сложна минна обстановка, като извършват оръжейни и продоволствени доставки за действащите армии. През лятото на 1913 г. именно руските възпитаници командват търговските ни кораби при интернирането им в Севастопол. Плават включително и във Втората световна война, когато на минните полета и под торпедните залпове на подводните сили на Антихитлеристката коалиция Царство България загубва целия си търговски тонаж. Или, казано по друг начин, офицерите от българския търговски флот в онези времена достатъчно често воюват и дават не по-малко жертви от офицерите от военния флот. Представянето на възпитаниците на руските мореходни класове във войните, които доминират сред капитанския състав на Царството (69% от цялото количество), е повече от достойно.

В края на четвърта глава и първа част на дисертационния труд, на основата на анализирани архивни документи, нормативни актове от изследвания период и научни публикации, се извършва обоснована периодизация на обучението на морски офицери в Руската империя.

Несъмнено обучението на български морски кадри в периода 1882 – 1915 г. е не само масово и полезно, но и създава предпоставки за изграждане на възгледите каква да бъде българската морска образователна система в цялата ѝ дълбочина и комплексност. Фактически още през Първата световна война се набелязват тенденции за нейното пълно възпроизвеждане на българска територия, което започва с ускорени темпове да се реализира след края на бойните действия.

Във втора част на дисертационния труд се излагат резултатите от обучението на морските кадри в Западна Европа.

Установява се, че причината за обучението в това направление зад граница се дължи на периодите, в които отношенията с Руската империя не са еднозначно положителни и конструктивни както през XIX в., така и след 1915 г., когато Царство България скъсва отношенията си с Империята, а през 1917 г. тя прекратява своето съществуване.

Влияние в посочения феномен може да се открие във факта, че до 1908 г. *Флотът на Негово Царско Височество* се командва от френски офицер; доставките на кораби и въоръжение за флота също така са от Франция. По време на Първата световна война България воюва срещу Руската империя, при което е обосновано обучението на морските офицери да е организирано в една от другите три страни на Четворния съюз.

След края на войните за национално обединение обучението на морски кадри в Западна Европа отново на практика няма реална алтернатива.

Изследваните извори разделят това обучение на четири основни клона, свързани с Италия, Австро-Унгария, Франция и Германия. На тях съответно са посветени отделни глави от **втора част**.

В периода се проследяват единични случаи на обучение в Румъния, Белгия и дори Монако. Почти толкова ограничено е количеството на обучаемите морски лица и във Великобритания както за гражданския, така и за военния флот на България. Особеностите на посочените малочислени разклонения на обучение в Западна Европа са осветени в увода към **втора част**.

В пета глава на дисертационния труд по откритите архивни документи се изследват механизмите на подбор, обучение и реализация на възпитаниците на Военноморското училище в Ливорно.

Едно от западноевропейските учебни заведения, в които се подготвят българи, е *Кралското военноморско училище в Ливорно*, Италия (Regia Accademia Navale). Анализът на справочната литература и архивните фондове показва, че строевите командири, получили подготовката си в посоченото училище, не са много, дори и с отчет на ограничения състав на военноморския ни офицерски корпус. От друга страна, Военното министерство в София прибегва към услугите на италианската военноморска образователна система като правило в особени или кризисни моменти. А те на практика се повтарят почти през целия монархически период на Третата българска държава. Феномен, мястото на който в изследванията през миналия век се оказва, че не е задоволително изяснено. Изобщо причините за насочването на българските стипендианти към това учебно заведение и приносите на неговите възпитаници за развитието на флота и неговата образователна система остават встрани от вниманието на изследователите.

След скъсването на дипломатическите отношения с Руската империя (1886), а преди това и с изтеглянето на руските офицери от въоръжените сили

на страната, наред с останалите проблеми, се налага да се реши задачата, свързана с острия недостиг на командни кадри във *Флотилията и Морската част* в гр. Русе. В резултат във *Флотилията и Морската част* са назначени офицери, завършили *Военното училище* в София. След тази принудителна мярка възниква необходимост от придобиване на морска подготовка от младите пехотни офицери, поставени на мостиците на речните кораби. Доколкото княжеският флот не разполага със своя образователна структура за подготовка на строеви командири, то е решено обучението им да стане зад граница, но не в Русия, а в Италия и по-конкретно в Кралското военноморско училище в Ливорно. Всъщност към този момент Военното министерство в София вече има някакъв, макар и негативен опит с подготовката на своите морски офицери на Апенинския полуостров с обучението на Гостоприимов, който учи в Морското училище в руската столица, но не успява да го завърши и е пренасочен да учи „мореплаването“ в Италия. Впрочем този опит завършва с пълен неуспех.

Въз основа на обследваните архивни фондове, справочна литература на ВМУ – Ливорно, научни публикации и мемоари се установява, че в Училището са обучавани общо 14 българи, от които двама като офицери повишават своята квалификация. Наред с извършената историческа възстановка на механизма за подбор, обучение и реализация на възпитаниците от ВМУ – Ливорно, добитите данни позволяват да се направи периодизация на процеса на обучение.

Той обхваща половин век – от 1888 до 1938 г., и се дели на три вълни (фиг. 3).

Фигура 3. Разположение по оста на времето на вълните от обучаеми българи във ВМУ – Ливорно

По критерии 1 и 3, на пръв поглед това е многочислена група, обучавана в продължителен период от време, в много вълни, поради което има ключово значение за развитието на флота. Но при оценката на подготовката следва да се подчертае, че втората вълна (6 души) учи кратко време и не успява да получи диплом за завършено образование. Те впоследствие учат в Германия и се смятат за германски възпитаници. Накратко, подготвените офицери са почти два пъти по-малко. Пикът на присъствието на офицерите, завършили в Ливорно, всъщност се пада на 1941 г., когато техният дял е 5% от всички строеви морски офицери в *Морските на Негово Величество войски*.

Освен това при оценката на този продължителен процес и резултатите от него по критерий 2 се установи, че до 1929 г. ВМУ – Ливорно, дава средно образование с три клона – техникум (за механиците), реално училище и класическа гимназия. И едва през 1929 г., след реформите на Б. Мусолини, Училището започва да се признава за две години обучение в университет, като при дипломирането офицерите излизат с диплом на „кандидат-инженер“. Ето

защо с прилагането на методологията на сравнителното образование следва да се изведе като резултат, че италианските възпитаници по образователен ценз видимо отстъпват на атестираните в руските военноморски училища, доколкото последните придобиват висше инженерно образование. И това се вижда не само по кариерата на учителите в Ливорно. Не е известен нито един случай на легализация на италианските дипломи дори и като полувисше образование.

Първата вълна включва двама офицери, които се издигат до чин „капитан първи ранг“, а това за началото на миналия век е изключително висока реализация. Те дават своя принос за развитието на Флота, хидрографното дело и морската образователна система. Към началото на войните за национално обединение единият е покойник, а другият – на пенсия и извън пределите на мобилизационната възраст, поради което като цяло първата вълна не се изявява по бойните полета. Доколкото не успяват да се дипломират, стипендиантите от **втората вълна** не се възприемат за възпитаници на италианската, а на германската военноморска образователна система, поради което в този аспект нейната реализация не е коректно да се оценява.

Възпитаниците на **третата вълна** (четирима кадети и двама слушатели) участват във Втората световна война и следвоенното строителство на флота, както и дават своя принос за развитието на военноморската образователна система. Сред четиримата българи-кадети от последната вълна с особена сила се откроява капитан първи ранг Христо Кукенски, който превръща изоставения кораб „Утреш“ в учебен кораб на Морското машинно училище в Созопол, след войната е първият командир и на двата български ескадрени миноносца и се смята за основател на три катедри в Морско училище.

В рамките на последната вълна протича обучението в квалификационни курсове на двама младши офицери. Единият от тях е Стефан Цанев, който в периода 1944 – 1946 г., вече като капитан първи ранг, е командир на *Морските войски*. Той оглавява вида въоръжени сили в сложен политически момент, когато в същото време трябва да се реши въпросът със следвоенно разминиране и кадрови дефицит. И той се справя отлично с възникналите задачи, което говори за добра реализация на обучените кадри в Ливорно, вкл. и по отношение на придобиването на по-висока военноморска квалификация.

По този начин в **пета глава** е извършена комплексна историческа възстановка на процеса на обучение и е дадена оценка на реализацията на българите в Ливорно, с което е решена петата научноизследователска задача. Успоредно с това е обоснована периодизацията на този процес за половинвековен период от време, която трябва да послужи за цялостното решаване на научноизследователска задача № 9 в заключителната част на дисертационния труд.

В **шеста глава** на дисертационния труд по откритите архивни документи се изследват механизмите на подбор и обучение на българите в *Кралската и императорска академия за търговия и мореплаване* в Триест (Австро-Унгарска империя), като е направен и анализ на тяхната кариерна реализация.

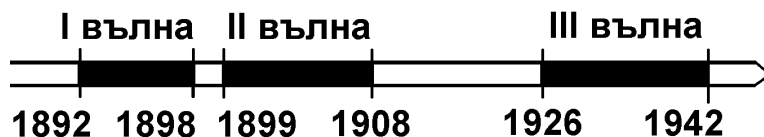
Многочислените научни публикации, докосващи се до историята на обучението на българите – възпитаници на Академията в Триест, от една страна, свидетелстват, че те обикновено са деятели с ключово значение, при това не само в морската ни история, а от друга страна – за разнопосочността на техните изяви. Накратко, става дума за феномен.

В същото време целенасочено изследване на цялата група – на всички, учили в Академията в Триест, няма, а в текстовете, публикувани досега, има неточности и непълноти. От посочените произведения не става ясно кога фактически започва този процес. Разкритите нови информационни източници подсказват, че още по-неточно са представени краят на обучението в Триест, постигнатият статус от обучаемите и като цяло тяхната реализация в българския военен и граждански флот, и изобщо в морската индустрия. Очертаното състояние на проблема изисква чрез методите на историческата наука да се реконструира процесът на обучение на цялата съвкупност на българите, обучавани в Академията. При това е важно да се анализират не само причините, поради които българите започват да се обучават в Академията, но и факторите, които способстват процесът да бъде прекратен.

За целта са обследвани фондовете на Централен държавен архив (ЦДА) – София, Държавен военноисторически архив (ДВИА) – Велико Търново, Държавен архив (ДА) – Варна, Военноморски музей (ВММ) – Варна, и отчасти на Руския държавен архив на Военноморския флот (РГА ВМФ) – Санкт Петербург. Доколкото известните вече български справочници и научни публикации не обхващат цялата изследвана съвкупност от личности, се наложи да се прибегне до източници с италиански произход за историята на обучението на българите в *Кралската и императорска академия за търговия и мореплаване* в Триест.

Въз основа на обследваните архивни фондове, справочна литература на Академията в Триест, научни публикации и мемоари се установява, че в училището са обучавани общо 23-ма българи, от които двама за корабостроители, двама за корабни механици и всички останали за корабоводители. Наред с извършената историческа възстановка на механизма за подбора, обучението и реализацията на възпитаниците от Академията в Триест, добитите данни позволяват да се направи периодизация на процеса на обучение.

Той обхваща половин век – от 1892 до 1942 г., и се дели на три вълни (фиг. 4).

Фигура 4. Разположение по оста на времето на вълните от обучаеми българи в Академията за търговия и мореплаване в гр. Триест

Изложението на резултатите е извършено в три параграфа с оглед на периодизацията.

Академията е основана през 1754 г. и е учебно заведение с богата история и традиции. В края на XIX в. тя може да дава подготовка по трите специалности, към които проявяват интерес българският флот и морската индустрия: корабоводители, корабостроители и корабни механици. Независимо от факта, че Триест се намира в Австро-Унгария, преподаването в Академията се извършва на италиански език. С оглед на прилагането на методологията на сравнителното образование, следва да се подчертае, че въпреки наименованието си, Академията всъщност не дава висше образование, или най-малкото, нейните „абсолвенти“ не са в състояние да легализират „атестатите“ (дипломите) си в България като документи за висше образование. Изглежда, в условията на остър дефицит от кадри във флота, на тази особеност не е обърнато достатъчно внимание.

В първата вълна: 1892 – 1898 г., се обучават само стипендианти на Министерството на войната и в нея влизат четири випуска. Първият випуск е най-многочислен и обучаемите в него са подбрани по резултатите на много сериозен конкурс сред младежите в цялото Княжество. В резултат са изпратени десет младежи да учат „по Мореплаването“ и двама „по Корабостроенето“. В следващите випуски се обучават само „по Мореплаването“, т.е. корабоводители. Всички корабоводители (13 обучаеми) и един корабостроител от първите три випуска завършват успешно курса за обучение, за да бъдат назначени за офицери във Флотилията и морската част.

Видимо в последния, четвърти випуск, от 1896 г. при подбора на кандидатите са допускани множество компромиси, вкл. и компромиси, свързани с мотивацията за военна служба, поради което нито един от тях не завършва Академията и съответно не е назначен за офицер във *Флотилията и морската част*. С оглед на посочения неуспех и на възобновените отношения с Руската империя, българското правителство се отказва да обучава в Триест стипендианти на Военното министерство.

Реализацията на атестираните стипендианти от Триест е висока, защото те всячески се стремят да повишат образователния си ценз, като придобият висше образование или по-висока военноморска квалификация в Русия. Именно от техните среди излиза Богдан Ганчев. Той е единственият строеви офицер на флота, който завършва *Николаевската морска академия* в Санкт Петербург. Забележителен успех постига Неделчо Недев, който се дипломира в *Сорбоната* (Париж). От техните среди излиза и първият български дипломиран корабостроител Иван Родев, който завършва впоследствие висшето си образование във Франция.

Офицерите, учили в Триест, са активни деятели на *Флота на Негово Величество* преди и по време на войните от началото на миналия век, както и в морската индустрия в междувоенния период. Особено място заема приносът им за развитието на Морската образователна система по отношение на офицерските курсове. В устроения през 1914 – 1915 г. курс за офицери от 12 лектори, четирима са бивши стипендианти в Триест (33% от цялата съвкупност), при това високообразованият Неделчо Недев става началник на курса. Освен това през 1915 г. Н. Недев е назначен за преподавател във Военна академия в София.

В края на Първата световна война „триестинците“ са награждавани с високи отечествени и задгранични ордени. Още по-видими са техните постижения в службата: 87% от тях стават старши офицери, 42% придобиват чин „капитан I ранг“.

След войните Неделчо Недев става директор на БТПД, което, като предприятие, бележи своя разцвет при неговото управление.

Друга висока реализация се проследява при Богдан Ганчев. Той многократно е избран в ръководството на бургаския клон на *Българското инженерно-архитектурно дружество*. От 1942 г. е председател на дружеството на *Съюза на българските инженери и архитекти* в Бургас. Изявява се и на дипломатическото поприще, като става почетен консул на Кралство Швеция в същия град.

Останалите две вълни като цяло са свързани предимно с подготовката на кадри за гражданското корабоплаване, при това в третата вълна почти всички българи намират реализация зад граница като корабоводители. Единствено изключение в това отношение е Иван Казаков. Той се реализира в България, и то като политически офицер в *Морските войски*, произведен е направо в чин „мичман I ранг“ през 1947 г. Осем години по-късно той е назначен за директор на *Военноморския музей* във Варна, служи на тази длъжност десет години (1955 – 1965), след което известно време работи в морската индустрия на страната.

За периода от създаването на флота през 1879 г. до края на българската монархия през 1946 г. няма друго задгранично морско учебно заведение, в което да са приемани толкова много обучаеми от България. Или по критерий № 1 до посочения рекорд донякъде се доближават само Морският корпус в Санкт Петербург, военноморските училища на Италия и Германия, но нито едно от тях не е обучавало българи по три специалности, и по критерий № 3 само италианското в Ливорно (от училищата в Западна Европа) може да се конкурира по продължителност на този процес (1888 – 1938).

Ако погледнем на феномена ретроспективно, възниква въпросът: защо опитът с обучението в Триест постига своя връх през XIX в., т.е. в самото начало на отношенията на Академията с българите, и то при подготовка на стипендианти на Министерството на войната. И защо това Министерство по-нататък се отказва от услугите на Академията? Само неуспехът на последния випуск ли е причината за това?

Очевидно не е най-доброто решение да се подготвят бъдещи строеви офицери в гражданско морско учебно заведение. В него не се изучават морски

оръжия и тактика на използването им, военноморска администрация, а практиката се провежда не на бойни кораби, а по гражданските параходи, което означава, че обучаемите не участват в стрелби, минни постановки, миночистене, съвместни плавания и примерно не получават нужната подготовка за овладяване на военноморския церемониал. Отделно стои въпросът за отсъствието на дисциплиниращото възпитание на бъдещите флотски командири. Накратко казано, тези офицери след това трябва допълнително и продължително да се обучават, независимо че за тях вече е платено почти толкова, колкото се плаща за подготовката в задгранично военноморско училище, както се вижда по критерий № 2 от сравнението с годишната стипендия на българите, обучавани в Морския кадетски корпус в Русия. Всъщност обучението в Триест е компромисно решение на кадровите проблеми на флота, което е взето в условията на политическа изолация на страната в началото на последното десетилетие на XIX в. То има своята цена: дипломираните там офицери след това са принудени допълнително да получат обща военна подготовка във Военното училище в София, военноморска подготовка в курса за морски офицери в Русе, да придобият стаж в гражданския флот на България и Франция. И всичко това в края на краищата се оказва недостатъчно, поради което те продължават да се учат в офицерските класове и школи в Руския императорски флот.

По критерий № 2, образователен ценз, Академията също не издържа конкуренцията на руските висши военноморски училища, защото тя дава само средно образование.

По този начин в **шеста глава** е извършена комплексна историческа възстановка на процеса на обучение и е дадена оценка на реализацията на българите, учили в Триест, с което е решена шестата научноизследователска задача. Успоредно с това е обоснована периодизацията на този процес за половинвековен период от време, която трябва да послужи за цялостното решаване на научноизследователска задача № 9 в края на дисертационния труд.

В седма глава на дисертационния труд по откритите архивни документи се изследват механизмите на подбор, обучение и реализация на възпитаниците на Военноморското училище в Брест.

За динамично развиващите се отношения между България и Франция на границата на XIX и XX в. са обнародвани няколко изследвания, включително и в областта на оръжейните доставки за военноморския ни флот. По-слабо известни са обстоятелствата, свързани с подготовката на български офицери във Военноморското училище в град Брест.

Ситуацията, в която се осъществява посоченото обучение, е особена и изисква кратко пояснение. В средата на 90-те години на XIX в. настъпва обрат в отношенията между Княжество България (от 1908 г. – Царство) и Руската империя. Това рязко променя военнообразователната политика на правителството в София. Прекратява се подготовката на българските морски офицери в страните от Тройния съюз и по-точно в Триест и Фиуме – Австро-

Унгария, а така също в Ливорно – Италия, като ориентацията е към възможностите, които предоставят държавите, формирали Антантата. В съответствие с новия курс за изграждане на българския флот на Черно море, е поканена френска военноморска мисия начело с Пол Моро, който през 1897 г. е заменен от лейтенант Пол Пишон. Последният командва над десет години българския флот и освобождава поста едва през 1908 г. През посочения период особено внимание е обърнато на оръжейните доставки за флота от Франция. Относително по-малко забележими са усилията на капитан I ранг Пол Пишон по отношение на обучението на офицерските кадри. Старанията на френската мисия в образователната сфера остават в сянка може би поради факта, че до началото на Първата световна война основната част от българските морски офицери е обучавана в Санкт Петербург и Кронщат. Отделно до началото на Руско-японската война офицери се подготвят и в гражданските мореходни училища по черноморското крайбрежие на Русия. В същото време обаче ограничен контингент българи се обучават и във Франция, във Военноморското училище в град Брест.

Френските изследователи отбелязват за своята военноморска образователна система от началото на XX в., че допускането на чужденци в нея е възможно само след получаване на специално разрешение, а това се смята за голямо изключение с цел спечелване на съюзник.

По решението на научноизследователска задача № 9 следва да се отбележи, че обучението протича в една вълна и само в първото десетилетие на миналия век, докато Пол Пишон все още е „началник“ на Флота. Във вълната се проследяват два випуска, при което в тях са обучавани общо трима строеви офицери и един за корабен механик.

В началото е сформирана група от трима младежи. Единият от тях – Иван Първов, е изпратен във френско училище за флотски механици, но изглежда, не успява да го завърши. Останалите двама – Иван Джебаров и Николай Мишев, са определени да се подготвят за строеви офицери. Българските младежи заминават за Брест през 1902 г., като придобиват статут на стипендианти на Военното министерство в София. През 1905 г. успешно завършват Училището, а година по-късно – и „Апликационната школа“ към него.

Тринадесет месеца, преди да освободи длъжността на „началник на Флота“, капитан първи ранг Пол Пишон успява да изпрати във Франция още един обучаем – Преслав Ляпчев, племенник на българския министър Андрей Ляпчев. Третият български възпитаник успешно завършва Военноморското училище в Брест през 1910 г., а през 1911 г. – и „Апликационната школа“. Мичман Ляпчев се оказва деен и инициативен офицер в кариерата си. През 1912 г. кандидатства и съответно спечелва обявения конкурс за обучение на летци-пилоти във Франция, но поради независещи от него причини пилотският курс не се провежда. По-нататък го виждаме на служба по корабите в Черно море през Балканската война. Именно той е вахтеният офицер на миноносеца „Строги“ в атаката срещу турския крайцер „Хамидие“ на 8/22 ноември 1912 г., за което е отличен с българския орден „Св. Александър – V степен, с мечове по средата“. В същата атака като вахтен

офицер, но на флагманския миноносец „Летящи“, участва и мичман I ранг Николай Мишев (възпитаник на първия френски випуск).

След катастрофално завършилата Междусъюзническа война (лятото на 1913 г.) Царство България се преориентира към *Съюза на централните държави*. Затова мечтата си да стане морски летец Преслав Ляпчев започва да осъществява в Германия, и то като ръководител на група възпитаници от *Машинното училище при Флота на Негово Величество*, определени да бъдат обучени за летци. На 10 юни 1916 г. при тренировъчен полет Преслав Ляпчев загива, заедно с инструктора си, край о. Нордернай, с което се слага и край на неговата бурна, но кратка кариера на офицер. Посмъртно е произведен в чин „лейтенант“, а с името му е наречен един от самолетите във *Флота на Негово Величество*.

Строевите офицери от първия випуск са назначени във *Флота на Негово Царско Височество* през 1906 г. Участват във войните от началото на миналия век, дават принос за развитие на образователната система, но като цяло с нещо особено не се отличават и определено не са издигани в службата, където доминират възпитаниците на Академията в Триест, а след това – тези от *Морския кадетски корпус (Петербург)*.

Възниква въпросът: на какво се дължи този превес? Очевидно на първо място е политическото решение, с което е извършено разпределението на приоритетите между съюзниците от Антантата. На Франция е оставено да реализира оръжейните доставки за българския флот чрез мисията, оглавявана от П. Пишон, а на Руската империя – да подготви офицерския корпус. При очертаната ситуация тримата младежи, подготвени в Брест, са по-скоро остатъчен продукт от генералното разпределение и плод на частните усилия на капитан първи ранг Пишон, отколкото резултат на конкуренцията между двете Велики сили във флота на България.

Наред с изложеното е необходимо да се посочат и други фактори, които съвкупно оказват влияние на очерталения се краен резултат. Един от тях е свързан с такъв обективен критерий, като цената: годишната стипендия за издръжката на възпитаниците в Брест (2600 лв.) е чувствително по-висока от тази в Санкт Петербург (2000 лв.). Русия има известен опит още от 80-те години на XIX в., когато в Морския корпус се обучават трима българи. Това училище е за предпочитане и с оглед на обстоятелството, че двете страни са славянски и православни.

По отношение на своята организация българският флот следва разпоредбите на руските регламентиращи документи. Така „Морският устав“ от 1907 г. всъщност е превод на руския си аналог. Затова по принцип е обясним подчертаният интерес на българския флотски щаб към *Морския кадетски корпус*. Нещо повече, в специално създадената Военна гимназия в българската столица София усилено се изучава руски език, нейният учебен план много наподобява съответните планове на императорските реални гимназии и дори оценяването е по практикуваната в Санкт Петербург военна 12-бална система. Логично, посочената гимназия се превръща в ефикасен инструмент за адаптация на бъдещите офицери към руската военнообразователна система.

Несъмнено в Брест бъдещите български флотски офицери получават

висококачествена подготовка, която демонстрират на бойното поле. Поради крайната малочисленост на френските възпитаници (след 1916 г. от тях остават само двама) и ориентацията на кадровата политика в Щаба във Варна към висшето образование, те не успяват да се издигнат до върха на флотската йерархия в България. В същото време бившите стипендианти от Брест стават проводник на онези плодотворни военноморски връзки, които България и Франция развиват в началото на ХХ в.

По този начин в **седма глава** е извършена комплексна историческа възстановка на процеса на обучение и е дадена оценка на реализацията на българите, учили в Брест, с което е решена седмата научноизследователска задача. Успоредно с това е обоснована периодизацията на този процес, протекъл в първото десетилетие на миналия век, която трябва да послужи за цялостното решаване на научноизследователска задача № 9 в края на дисертационния труд.

В осма глава на дисертационния труд по откритите архивни документи се изследват механизмите на подбор, обучение и реализация на български морски кадри, обучавани в Германия. Резултатите от изследването са изложени в три параграфа, отразяващи три основни аспекта на тази дейност, свързани с реализацията на тези обучаеми във военния и гражданския флот.

Особеностите на подбора и следването на по-малочислените групи обучаеми в Германия, свързани с подготовката на водолази, машинни и корабостроителни инженери, дипломирани в граждански университети, се осветяват в уводния текст на **осма глава**.

В § 8.1. по архивни фондове на общогерманския военен архив във Фрайбург и основно на ДВИА се извършва историческа възстановка на подбора, обучението и реализацията на възпитаниците на *Машинното училище при Флота на Негово Величество*, учили във Военноморското училище „Мюрвик“ в град Фленсбург през Първата световна война.

Към края на 1915 г., когато България влиза във войната, германският офицер Фирле прави оценка на военноморската ни образователна система, при което констатира, че учебният план на *Машинното училище при Флота на Негово Величество* отговаря на кандидатския клас на германското училище за бордови офицери (т.е. ВМУ „Мюрвик“ – гр. Фленсбург, Германия) и че от неговите възпитаници могат да се подберат до 10 – 15 души, „годни за професията на морски офицер“. Към този момент целево в Машинното училище започва усилено изучаване на немски език, за което от Германия са изпратени учители. В резултат именно от тази образователна структура се набират стипендианти за обучение във ВМУ „Мюрвик“, при това с оглед обучението зад граница се прави дълбока реформа в учебните планове и програми на морската ни образователна система, свързана с усиляването на изучаването на немски език и германските строеви хватки.

Отделно трима възпитаници от Машинното училище са определени да учат за инженер-корабостроители във Висшето техническо училище (ВТУ) в

Берлин (гражданско учебно заведение), Германия (неофициално учебното заведение се нарича *Политехника „Шарлотенбург“ – Берлин*), между които е и известният български корабостроител Протасий Пампулов.

В хода на настоящото изследване за пръв път се установи и обнародва, че обучаемите в Мюрвик са 20 души, разпределени в три випуска в периода 1916 – 1918 г., като последните два випуска (общо 14 души) не успяват да завършат курса на обучение поради завършване на Първата световна война. В бойните плавателни практики в подводния флот на Германия загиват двама възпитаници от първия випуск. Характерен момент, който се проследява в този период, е, че българските стипендианти се обучават заедно с бъдещи офицери от Османския флот, т.е. във Фленсбург обучението на чужденци е поставено на широка основа, а не е изключение само за нашите обучаеми.

Прилагането на методологията на сравнителното образование определя ВМУ „Мюрвик“ като обширен теоретичен курс (година и половина), с продължителна плавателна практика, даващ квалификацията „бордови офицер“. И тук се проследяват различия по отношение на реализацията във *Флота на Негово Величество* към тези, които са дипломирани; към тези, които са завършили първи курс; и към тези, които са в началото на обучението си във ВМУ „Мюрвик“.

Четиримата оцелели стипендианти, завършили първия випуск, са произведени в строеви офицери и към техния образователен ценз в началото няма претенции. Вторият випуск, който е учил година, но не се е дипломирал във Фленсбург, компактно е зачислен във „Временен курс за морски офицери при Флота на Негово Величество“. Обучаемите го завършват успешно и в пълен състав, за да бъдат произведени в звание „подпоручик“ на 20 февруари 1920 г., с придобиване на висше специално военноморско образование по пълната програма на Морския корпус в Петербург.

А на последния, трети випуск дават статут на завършили *Машиното училище при Флота*, с производство в подофицери и възможност да учат инженерна специалност зад граница.

Офицерите от първите два випуска след войната носят служба в частите, при което е забележително участието в миночистенето и посочения курс. Към момента на разформиране на *Флота на Негово Величество* през пролетта на 1921 г. относително малък дял от тях остават на служба в новата структура, наречена *Морска полицейска служба*. Петима от тях се преквалифицират в капитани от търговския флот. Фактически първият възпитаник на *Машиното училище*, който става търговски капитан, или „мореходец“, е Стефан Капарашев, който е и възпитаник на ВМУ „Мюрвик“.

Обективно германската система на обучение в гражданското корабоплаване най-много се доближава до руската. Това е важна особеност, способстваща интегрирането на бившите кадети от ВМУ „Мюрвик“ в БТПД, тъй като непосредствено след края на войната руските възпитаници доминират в българското гражданско корабоплаване и дори налагат някои традиции в него. Съществуват известни различия при подготовката на строеви и палубен офицер, но и общото между тях е много, свързано с щурманската, правната и езиковата подготовка, с някои аспекти на морската практика. Възпитаниците

от „Мюрвик“ са млади, способни и адаптивни; за тях не е особен проблем да се преквалифицират, за да попълнят успешно офицерския състав на БТПД.

Търговските капитани от Фленсбург участват в още една световна война, в която България загубва целия си търговски флот на минните полета или от ударите на подводните сили на Антихитлеристката коалиция. В този смисъл придобитата от тях военноморска подготовка във ВМУ „Мюрвик“ все пак се оказва нужна на новата им гражданска длъжност.

А тези, които продължават службата си в *Морската полицейска служба*, се издигат незначително, в сравнение с възпитаниците на *Морския кадетски корпус* – Санкт Петербург, и *Военното училище* – София. Пределът в кариерата им е началник-щаб на Морските на Негово Величество войски (за капитан първи ранг Зашев през 1944 г.) и командир на Беломорския флот (за капитан първи ранг Дудев през 1942 г.), доколкото той може насериозно да се определи като флот. Освен това като негативно действащ фактор може да се отчете политическата промяна през есента на 1944 г., която решава съдбата на останалите на служба „фленсбургски“ офицери. Някои са просто освободени от служба, а капитан първи ранг Дудев е арестуван и съден от Народния съд. С идването на власт на правителството на Отечествения фронт през 1944 г. донякъде може да се дообясни защо сред възпитаниците на Фленсбург няма нито един адмирал, нито един командващ на Морските войски, нито един началник на Морско училище.

Справедливи са заключенията на Владимир Павлов, че: „Благодарение на историческата предвидливост на генерал-майор Константин Кирков се полагат наченките на освобождаването от чуждестранна зависимост в морското образование“¹³. Този процес на формиране на системата е мъчителен, колеблив и получава своя пореден относителен завършек едва в края на третото десетилетие на ХХ в. И в него определена роля изиграват изводите от не съвсем успешния опит при обучението на възпитаниците на Машинното училище на Негово Величество във Военноморското училище „Мюрвик“ – Фленсбург, през Първата световна война.

В § 8.2. се излагат резултатите от изследването на обучението на офицери от българските подводни сили през Първата световна война в периода 1916 – 1918 г.

Установеният период е относително кратък, а самото обучение протича преди всичко в рамките на бойни и учебни плавания на германски подводници или под германско методическо ръководство. В последната година от войната вече опитните подводничари са командирани в перископната школа, за да усъвършенстват уменията си в подводното плаване и провеждането на торпедни атаки.

Като цяло офицерите от този контингент се делят на три категории: *командири на подводници, вахтени офицери и механици на подводници.*

Командири на подводници – четирима офицери. Всички те без изключение, за да постигнат тази квалификация, преди това са учили в Русия

¹³ ПАВЛОВ, Владимир. Морското образование в България (1879 – 1918). *Годишник: История на образованието в България* (Национален музей на образованието – Габрово). 1988, Т. 6, с. 44.

или са се преквалифицирали във военноморски офицери в България в курс „по пълната програма на Морския корпус в Петербург“. От тях Г. Славянов завършва МКК, Н. Тодоров – *Минните офицерски класове*, а К. Скутунов и И. Вариклечков – посочения по-горе курс.

Вахтените офицери на подводници – петима офицери. От тях В. Игнатов завършва преди това МКК в Русия; Б. Стателов – *Минните офицерски класове* в Кронщат, а Г. Бангеев, Д. Светогорски и М. Михов са възпитаници на първия випуск, завършил ВМУ „Мюрвик“. Последните – Д. Светогорски и М. Михов, загиват на германските подводници U-104 и U-89 по време на практическите им плавания в Ирландско море през 1918 г.

Механици на подводници – петима офицери, от които Г. Буков преди това е завършил Висше военноморско инженерно образование в Русия (МИУ), а останалите са възпитаници на *Машинното училище при Флота*.

За отбелязване е, че има поне още петима „технически офицери“, възпитаници на Машинното училище, които служат на първата българска подводница, без да имат завършен курс за подводничари в Германия.

Отношение към подводното плаване има и германският възпитаник и известен в българската история корабостроителен инженер Протасий Пампулов. За него и за инж. Георги Буков е известно, че участват в строителството на германски подводници, което им се зачита като учебна практика.

При анализа на източниците и научните публикации е даден обоснован отговор на въпроса: Как подготвеният офицерски състав се съотнася към плановете за развитие на подводните сили в България?

Още в самото начало на участието на България в Първата световна война са направени няколко разчета по строителството на *Флота на Негово Величество*, включително и по отношение на подводния му компонент. През 1916 г. тези разчети намират отражение в доклада на германския военноморски аташе капитан-лейтенант Фирле, където морският офицер споменава, че се предвижда към 1920 г. българските подводни сили да се състоят от не повече от две-три бойни и една учебна подводница. В годините до края на войната посоченото количество от подводници се завишава до шест единици. Разкритите данни обаче свидетелстват, че към края на войната реално осигурен с необходимите офицерски кадри е само разчетът за 1916 г.

Показателна е и ориентацията на германските специалисти при подбора на офицерски кадри за българските подводни сили. Напълно обяснима е причината значителна част от бъдещите офицери да се набират от Машинното училище, което напълно съответства с възгледите на началника на *Флота на Негово Величество*. По-особено стои въпросът с морските офицери, преминали подготовка и преподготовка зад граница. По това време в подходящата за целта възрастова група се намират само възпитаниците на Военноморското училище в Брест (Франция) и офицерите, обучавани в руските военноморски учебни заведения. Показателно е, че в това отношение „френският клон“ е изцяло пренебрегнат, което може да се обясни с неговата малочисленост (само трима души). Въпреки негативното определение, което дава капитан-лейтенант Фирле за руските възпитаници като „изживяла

времето си генерация“, именно те са най-многочислени и най-изявени в йерархията сред подводничарите. Към последните условно трябва да се отнесат и офицерите, завършили курса за преквалификация във Варна през 1915 г. „по пълната програма на Руския морски корпус в Петербург“. Това наистина е „аномалия“ по отношение на политическата ориентация на страната през войната. От друга страна, кадровият подбор напълно логично може да се обясни с добрите резултати от прилагането на методите на сравнителното образование, при което се открива сходството между руската и германската военноморска квалификационна система, от което ръководството на подводното училище в Кил – Германия, се възползва, без да се съобразява на практика с мнението на офицера Фирле.

Българските офицери-подводничари не успяват в достатъчна степен да се изявят в хода на бойните стълкновения на море през Първата световна война, а след Солунското примирие и с ликвидирането на единствената българска подводница, квалификацията им не намира пряка реализация във флота. Ето защо повечето от тези офицери напускат въоръжените сили. Биографичните им данни свидетелстват, че независимо от всичко, в гражданския живот те придобиват висок статус, а тези, които все пак остават във флота, се издигат високо във военната йерархия. Както справедливо отбелязва в своя труд Вълкан Вълканов, в периода между двете световни войни подводничарите оставят трайни следи¹⁴ не само в строителството на флота, но и в морското и техническото образование, в икономиката, политиката и техниката. Очевидно е, че подборът на офицерите за подводния флот и тогава се оказва достатъчно строг, поради което в посочения кръг се проследяват само качествени морски офицери.

В заключение е необходимо да се подчертае, че:

1. Разкритите количества офицери с квалификация, свързана с подводното плаване, и равномерното им разпределение по длъжности позволява да се направи заключението, че към края на 1918 г. Флотът на Негово Величество е в състояние кадрово да осигури формирането на „полуфлотилия“ в състав до три бойни и една учебна подводница, както е по проектите, докладвани в отчетите на капитан-лейтенант Фирле през 1916 г.

2. Важен фактор в подготовката на българските подводничари са квалификационните учебни заведения на Кайзеровия флот. Причини за това са както незадоволителното състояние на родната военноморска квалификационна система по направлението на подводното плаване, така и видимото изоставане в тази област на другите две страни от *Четворния съюз* – Австро-Унгарската и Османската империя. Друг фактор е обстоятелството, че всички доставки в областта на подводното плаване е предвидено да се осъществят от Германия, която не само лидира *Четворния съюз*, но по това време е и технологичен първенец на Европа, със забележителни постижения в подводното корабостроене и корабоплаване. Като контрапункт и аномалия в създалата се ситуация следва да се подчертае, че част от офицерите

¹⁴ ЙОРДАНОВ, Н. [Вълканов, В.] Първата българска подводница. *Военноисторически сборник*. 1999, № 3, с. 143.

придобиват подводничарска квалификация и без да са обучавани в Германия, а друга част са изпращани да се обучават зад граница едва след като приключват службата си на българската подводница.

3. При подбора на командния състав за подводните сили предпочитанията са насочени към възпитаниците на Машинното училище (което е напълно обяснимо и в унисон с разбиранията на командването на Флота), както и към офицерите, завършили руски военноморски учебни заведения. Към последните условно трябва да се отнесат и офицерите, завършили курса за преквалификация във Варна през 1915 г. по програмата на руския Морски корпус. По една или друга причина в кръга на подводничарите не влизат офицерите, подготвени във Военноморското училище в Брест (Франция) и Императорската и кралска академия за търговия и мореплаване в Триест (Австро-Унгария). Конкретният резултат от извършения кадрови подбор може да се обясни не само със съвместимостта на германската с руската морска образователна система, но и с високия образователен ценз (доколкото имат висше образование) на офицерите, учили в Санкт Петербург и Кронщат.

4. Военноморските учебни заведения на Германия не само осъществяват преквалификацията на българските офицери, но и от кадетската скамейка подготвят бъдещи офицери-подводничари. Те осигуряват необходимия стаж в подводното плаване, който обаче е съпроводен с ненужен риск, водещ до загуба на част от подготвените вахтени офицери.

В § 8.3. се изследва обучение на кадри за морската авиация в Германия. Основният контингент от бъдещите пилоти, наблюдатели и техници включва възпитаници на *Машинното училище*. По данните на архивните извори и съвременната справочна литература може да се извърши периодизация на навлизането в българската авиация на летците пилоти, завършили Морско училище. Най-обобщено казано, това става на четири вълни.

I вълна: от 1916 до 1918 г., когато пилотите се обучават в Германия за нуждите на водохвърчилната станция „България“.

II вълна: от края на Първата световна война до момента на отмиране на „морското ято“, когато пилотите се обучават в Аеропланното училище.

III вълна: в края на 30-те години, във връзка с перспективите за възстановяване на „морското ято“, когато пилотите се обучават във въздушните учебни школи и формално те не са морски офицери, доколкото служат в друг вид въоръжени сили (през този период при строителството на ВС България следва германските принципи, според които морската авиация е в състава на *Въздушните на Негово Величество войски*).

IV вълна: от есента на 1949 г., когато пилотите се обучават в Народното военновъздушно училище „Георги Бенковски“.

Понеже обследването на последните две вълни излиза изцяло от предмета на дисертационния труд, то в този параграф са представени резултатите от проучването на първата вълна и частично, доколкото се отнася за задграничното обучение на кадрите на морската авиация, от втората вълна. Условна граница между първата и втората вълна е краят на Първата световна

война, или по-точно периодът на военното свръщане от 1918 – 1920 г., в края на което е унищожена морската ни авиация от победителите във войната. Границата между втория и третия период е времето на Голямата икономическа криза. Тя, както и ред други причини на практика повторно слагат край на нашата морска авиация за определен период от време.

Първата вълна има своята специфика. Обучаваните за летци ученици на *Машинното училище при Флота на Негово Величество* преминават половингодишен курс на подготовка в гр. Кил – Германия, в *Хидропланната школа*. Това се налага поради факта, че опитите на място, във Варненското езеро, да се постигне нужното ниво на подготовка на учениците от *Машинното училище*, се оказват неефективни. Но и в Германия летателната подготовка също има проблеми поради несъвършената летателна част и езиковата бариера. В частност първият командир на морското авиационно формирование – Преслав Ляпчев (френски възпитаник), загива при учебен полет и се налага да бъде заменен със Сава Иванов (възпитаник на МКК – Петербург).

В публикациите се посочват различни данни за количеството обучаеми и тяхната бъдеща квалификация като морски авиатори. Ако изключим обучаваните за летци морски офицери: Преслав Ляпчев, Иван Михайлов и Сава Иванов, които не са възпитаници на Морско училище (за тях вж. по-подробно в параграфите, третиращи обучението на морски кадри съответно във ВМУ в Брест, Франция, и Морския кадетски корпус в Руската империя), то вероятният брой на летците пилоти е седем.

Останалите българи – възпитаници на *Хидропланната школа* в Германия, са обучени за наблюдатели. Това са: Стефан Власев, Иван Иванов, Стефан Хранков, Бою Боев и Тодор Бонкин от випуск 1914 – 1920 г. на *Машинното училище при Флота на Негово Величество*. Тяхната кариера и житейският им път са добре и относително обширно представени в Алманаха на възпитаниците на Морско училище. Сред наблюдателите има още едно изключение, свързано с името на Иван Джигалов, който се присъединява към пилотите от втората вълна, за която ще стане дума по-нататък.

Пилотите от първата вълна имат широка летателна практика – те нанасят удари в делтата на р. Дунав, в Черно море и дори участват в дипломатическата мисия на лейтенант Иван Михайлов в Одеса.

Надживели войната, голяма част от тях срещат своята гибел в аварии в края на бойните действия или в първите години след сключването на Ньойския договор, а един от най-изявените пилоти – мичман II ранг Джуров, емигрира в Тунис, за да се запише във Френския чуждестранен легион. За останалите двама пилоти с бревет не се проследяват никакви сведения, включително и по отношение на продължаването на пилотската им кариера. По разкритите данни може да се обобща, че с това приносът на тази група летци към българската авиация в общи линии се изчерпва.

В следвоенния период под влияние на успехите на водомоторната авиация, както и с надеждата, че тя под някаква форма все пак ще се възроди и развие, четирима от възпитаниците на Морско училище се насочват за обучение в Аеропланното училище в Казанлък, където преминават

подготовка, преподавателство или обучение зад граница.

От тях офицерите И. Джигалов и М. Минков завършват в Германия *Хидропланна школа* за наблюдатели и след края на войната – *Аеропланното училище* в България, за да станат пилоти от морската ни авиация.

Борис Кантарджиев е зрелостник на Морското машинно училище във випуск 1917 – 1923 г., който завършва Аеропланното училище през 1924 г. Той попада в темата на дисертацията поради факта, че към 1931 г. е студент в Дармщат, Германия¹⁵. Там през 1933 г. успешно завършва машинно инженерство¹⁶. Явно това става причина да се пренасочи към гражданския флот, като получава назначение за началник на техническа служба в БТПД¹⁷.

Според съвременните изследователи, публикували архивни данни за следващия пилот, той има уникална кариера и принос в историята на авиацията ни. От гледна точка на темата на дисертацията той е интересен, понеже в периода между световните войни преминава подготовка зад граница не само в Германия.

Полковник Дончо Димитров завършва Морското машинно училище и Аеропланното училище през 1926 г. Завършва с отличие Изтребителната школа в Полша през 1937 г., а през 1939 г., при специализация в Германия, е сред първите български летци, усвоили новия изтребител Vf-109E. Служи във Въздушните войски на страната от 1926 до 1946 г. Един от създателите на българската изтребителна авиация. Майстор-пилот. Отличен теоретик, организатор и военен педагог. Сред неговите възпитаници е най-големият български летец-изтребител на всички времена – Стоян Стоянов. Полковник Дончо Димитров е автор на няколко книги и ръководства по практическа аеродинамика. Най-известната от тях е „*Теория и техника на летенето*“ (София, 1947). Инструктор във ВВС и Доброволната организация за съдействие на отбраната. Началник на Военен аероклуб – Горна Оряховица. Заместник-началник на Военновъздушното училище по летателната част.

В заключение следва да се подчертае, че ориентацията на възпитаниците на Машинното училище при Флота на Негово Величество към авиацията по време на Първата световна война и десетилетието след нейното завършване не е случайна, а обективна даденост, при това тя не е уникално явление в световен мащаб. Пример за подобни интеграционни процеси във военноморското и военновъздушното образование може да се проследи и в Кралство Италия, където през периода 1923 – 1925 г. авиационната академия (или, ако трябва да се преведе смислово, е по-скоро *школа*) на новосъздадения Авиационен комисариат на страната се помещава в сградата на Военноморското училище в гр. Ливорно. Отнесено към българските условия, посочената по-горе ориентация е обусловена от относително по-добрите перспективи за развитие в офицерската кариера поради очевидния недостиг на кадри в този новосъздаден вид въоръжени сили и в същото време от

¹⁵ *Алманах на възпитаниците на Морско училище: 1881 – 2005*. Варна: ИК „Стено“, 2006, с. 59.

¹⁶ Списък на техниците с висше образование, на които е разрешено до 1 октомври 1935 г. право на свободна техническа практика в Царството съгласно чл. 40 от Закона за Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството. *Държавен вестник*. 10 март 1936, бр. 54, с. 836.

¹⁷ ТДА – Варна, ф. 3К, оп. 2, а.е. 1, л. 5г.

ограничените възможности за реализация в Морската полиция, гражданския флот и индустрия. Не на последно място влияят стажовете на учениците във Водосамолетната станция, както и примерът на техните началници и офицери от Морското машинно училище – пилотите Иван Михайлов и Сава Иванов, които са също възпитаници на Хидропланната школа в Германия.

Началото на системната подготовка на морски летци е поставено в Германия, при това там се подготвят кадри не само за пилоти, но и за технически наземен персонал. Тази подготовка е на много високо равнище, което българските морски летци доказват със своя професионализъм в бойните полети над морето и в делтата на р. Дунав до 1918 г. В периода между световните войни, когато Царство България успешно изгражда своя система за подготовка на кадри за авиацията, включително и за морската, обучението зад граница става излишно и се практикува ограничено.

Заключение

Обучението на български военноморски офицери в Германия започва относително късно – едва през Първата световна война. Това се дължи на политическата ориентация на България към Русия и донякъде на особеностите на германската морска образователна система през XIX в.

Подготовката условно може да се раздели на три периода:

- Период на Първата световна война: 1916 – 1918 г.;
- Период между световните войни: 1919 – 1939 г.;
- Период на Втората световна война: 1939 – 1944 г.

В главата е решена научноизследователска задача № 8 по историческата възстановка на обучението на българите в Германия и е очертана периодизацията на този феномен. Така е подготвена нужната обосновка за решаването на задача № 9 в заключителната част на дисертационния труд.

Тази периодизация е условна, защото образованието и квалификацията с морска насоченост българските офицери и морските лица получават далеч невинаги във военни, военноморски или, по определение, морски учебни заведения. Наред със случаите, когато обучаемите по една или друга причина не завършват образованието си, се проследяват и случаи, в които обучение се провежда, но накрая на възпитаниците не се издава документ за завършено образование или квалификация. Изобщо, в сравнение с учебните заведения в Италия, Австро-Унгария и особено Руската империя, тази дейност е видимо по-незадоволително организирана и образователният статус на обучаемите по българските закони е по-неуреден.

Засега не са известни кадри, обучавани в Германия специално за целите на гражданското корабоплаване.

В същото време германската система има своите постижения в сферата на висшето образование сред българските офицери по отношение на масовата подготовка на корабостроители и което е особено важно да се подчертае, дава първата дисертация в морското стопанство, защитена от българин. Към посоченото следва да се добави и първият случай, в който български морски офицер успява да защити дисертация по морска тема.

Изобщо обучаваните в Германия български морски кадри заемат важно

място в изследвания процес, като се започне от началото на Първата световна война и се стигне до момента на скъсването на дипломатическите отношения с тази страна през 1944 г. Те заемат ключово място не само сред подготвяните български морски кадри в Западна Европа, но и като цяло в българския морски офицерски корпус.

Заклучение

В главите на дисертационния труд по данни от архивни извори са изложени резултатите от историческата реконструкция на процеса на обучение на българските флотски офицери зад граница в указания период и е разкрито значението на този процес за развитието на флота.

Установява се, че обучението на командни и инженерни кадри зад граница е важна част от военната и морската история на монархическия период на Третата българска държава.

То преследва две еднакво важни цели:

- Подготовка на ръководни кадри за военния флот и морската индустрия на страната.
- Избор на подходящ модел за изграждането на собствена национална система за обучение и повишаване на квалификацията на офицерския състав.

С това са постигнати целите на дисертационния труд.

Постигането на тези две цели преминава през периоди с протичане на противоречиви процеси, като силно зависи от политическата ориентация на страната, включително и поради наложените ѝ ограничения от Великите сили, с които е в съюз, а така също и от следвоенните договори.

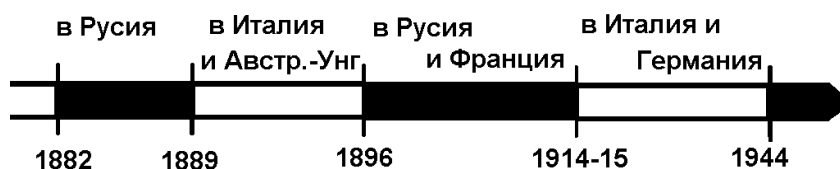
Като цяло изследваният период от 1882 до 1944 г. за подготовката на военноморските специалисти може да се раздели на четири етапа:

I етап: 1882 – 1889 г. – обучение в Руската империя;

II етап: 1889 – 1896 г. – обучение в Италия и Австро-Унгария (страните от Тройния съюз), с отделни случаи на обучение в Англия и Русия (т.е. в страните от бъдещата Антантата);

III етап: 1899 – 1914/1915 г. – обучение в страните от Антантата: Руската империя и ограничено във Франция;

IV етап: 1914/1915 – 1944 г. – обучение в Германия и Италия.

Фигура 5. Условно разположение по оста на времето на обучението на стипендиантите на Министерството на войната на България в морските образователни структури в Руската империя и страните от Западна Европа (без отчет на руските мореходни класове)

Обучението на кадри за морската индустрия зад граница в значителна степен повтаря посоченото по-горе хронологично разпределение, но с особености, както следва:

1888 – 1904 г. – обучение на вахтени офицери в руските мореходни училища. В рамките на периода се отбелязват единични случаи на обучение на

корабни механици в Австро-Унгария и може би във Франция („Мореплаването в Марсилия“).

1904 – 1909 г. – обучение на вахтени офицери в Италия и Австро-Унгария.

1909 – около 1925 г. – не се проследяват случаи на целева подготовка зад граница за нуждите на гражданския флот.

Около 1925 – 1942 г. – подготовката на корабоводители в Италия: Палермо, Генуа и Триест.

1942 г. – до края на периода – не се проследяват случаи на целева подготовка на кадри за гражданската морска индустрия на страната. Ограниченото обучение на вахтени офицери зад граница след Първата световна война може да се обясни с уреждането на въпроса за подготовката на „корабоначалници“, а след това и с „мореходци“ в България в рамките на Морското машинно училище.

Така обосноваването на периодизацията на обучението зад граница трябва да се приеме за решение на научноизследователска задача № 9 в дисертацията.

Извършената детайлна историческа възстановка на обучението в различните европейски страни за периода предоставя решението на останалите осем задачи на дисертационния труд.

Както при подготовката на кадри за военния, така и за гражданския флот в България се възприема руският модел. Това се дължи на комплекс от фактори, действието на които е обективно проверено с възприетите критерии за оценка в дисертационния труд, при което е установено:

- Добра уредба на системното морско и военноморско образование в Империята;
- Придобиване на висок образователен ценз на обучаемите след дипломирането;
- Значително по-ниската цена на обучението в Русия;
- Близостта на българския с руския език, кирилицата, Православието.

Руските военноморски офицери, като основатели на нашия флот, по същество волно или неволно налагат своя модел на обучение и преподаване на кадри в България. На практика пряко или непряко руското влияние се упражнява или най-малкото се усеща през целия изследван период.

В този смисъл обучението на морски кадри зад граница до началото на Първата световна война се доминира от обучението в Русия. След 1914 г. в тази дейност поделят влияние германската и италианската морска и военноморска образователна система.

Колкото до възприетия модел на подготовка на офицери за гражданския и военния флот в България, то той несъмнено е най-силно повлиян от руската образователна система. Това влияние, въпреки законовите ограничения от 1902 г., прекъсването на дипломатическите отношения през Първата световна война (1915) и разпада на Империята (1917), продължава да се чувства до края на изследвания период. Западноевропейските школи обаче също оставят своя

отпечатък върху българската военноморска образователна система. Той може да се проследи още в края на XIX в., при подготовката на вахтените офицери (навигатори) и при специализациите в оръжейните курсове. Посоченото влияние обаче е по-ясно видимо в инженерните специалности, свързани с корабостроенето и с научното образование (първите докторски дисертации сред морските специалисти се защитават в Западна Европа). По този начин то не само придава специфика на българската образователна система, но и способства за комплексното ѝ изграждане във всички направления.

Или, ако трябва да се обобщи влиянието на подготовката на българския морски офицерски корпус зад граница, то това влияние оказва силно формиращо въздействие върху изграждането на българската морска образователна система дори и след като основната част от българските флотски офицери придобиват образование в България.

С това се доказва издигнатата **хипотеза** в дисертационния труд.

Обучението зад граница се съпътства от странични ефекти. То способства не само за повишаване на езиковата подготовка на офицерите и техническите специалисти, но и за приобщаването им към културата на големите западноевропейски държави, и не на последно място към постиженията на „сребърния век“ на руското изкуство. Това обяснява музикалните увлечения на част от българските възпитаници от *Морския кадетски корпус*, както и развитието на поетичната дарба на Кирил Христов като възпитаник на *Императорската кралска академия за търговия и мореплаване* в Триест.

Далеч не всичко в обучението зад граница е положително. При изследването се констатират случаи на неуспех както поради незадоволителния подбор на стипендиантите, така и поради внезапно възникнали препятствия от политическо естество. За съжаление продължителното обучение зад граница понякога става предпоставка бившите стипендианти да потърсят своята реализация не в България, а в страната, където придобиват своята диплома. Това е забелязано от управлението на Флота още във войните за национално обединение. В резултат след техния край то енергично търси и намира начин да изгради цялостно българската морска и военноморска образователна система. За това способства и политическата изолация, в която страната изпада след подписването на Ньойския договор. Накратко, дори и от негативния опит са изведени поуки, а те на свой ред дават своя принос в развитието на морското образование в България.

4. Приноси, свързани с получаване и доказване на нови факти:

1. Обоснована възстановка и периодизация на обучението на българите в Морското училище и Морския кадетски корпус на Руската империя.
2. Обоснована възстановка и периодизация на обучението на българите в Техническото училище при Морското ведомство и Морското инженерно училище на император Николай I в Кронщат (1885 – 1915).
3. Обоснована възстановка и периодизация на обучението на българите в офицерските класове и академии на Руската империя.
4. Обоснована възстановка и периодизация на обучението на българите в гражданските мореходни класове на Руската империя.
5. Обоснована възстановка и периодизация на обучението на българите във Военноморското училище в Ливорно.
6. Обоснована възстановка и периодизация на обучението на българите в Академията за търговия и мореплаване в Триест (1892 – 1942).
7. Обоснована възстановка и периодизация на обучението на българите във Военноморското училище в Брест.
8. Обоснована възстановка и периодизация на обучението на българите във военноморските учебни заведения на Германия.
9. Обоснована комплексна периодизация на обучението на българските морски офицери зад граница в обособения в темата период.
10. Разкриване на силното формиращо въздействие на обучението зад граница за развитието на българската военноморска образователна система в зададения период.

5. Внедряване на приносите в обществената практика

5.1. Тематиката на дисертационния труд е внедрена по действащите учебни планове в дисциплините:

- „Военна история“ на Висшето военноморско училище „Никола Йонков Вапцаров“ (бакалавърска програма за курсанти);
- „История на корабоплаването“ на Висшето военноморско училище „Никола Йонков Вапцаров“ (бакалавърска програма за студенти);
- „История на военноморското изкуство“ на Военна академия „Георги Раковски“ (магистърска програма за слушатели).

5.2. Списък на проследените цитирания по научните публикации, свързани с дисертационния труд:

№	Библиографско описание на цитираните и цитиращите научни публикации (по БДС ISO 690: 2011)	Точки по НАЦИД
КОЖУХАРОВ, А. <i>Обучението на българските морски офицери зад граница (1882 – 1944)</i>. Варна: Тера Балканика, 2015, 258 с. ISBN 978-619-90140-6-6.		
1.	ЧЕРНИ, М. Кирил Христов – певец неудовлетворен, но неизпадащ в отчаяние... Към въпроса за ранната рецепция на творчеството му в Чехия (до 1918 г.). <i>Дзяло. е-списание в областта на хуманитаристиката X – XXI в.</i> 2017, Т. 5, № 10. ISSN 1314-9067.	5
2.	ТЕРЗИЕВА, М. Принос в историята на българското военно и морско образование до 1944 година. <i>История.</i> 2016, Т. 24, № 4, с. 432–434. ISSN 0861-3710. WOS:000432486900007.	15
3.	МАНАСИЕВА, И. Книга об обучении болгарских морских офицеров в Российской империи и Западной Европе. <i>Былые годы.</i> 2016, Т. 41, №3, с. 839–842. ISSN 2310-0028. Available from: https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-84985982425&partnerID=40&md5=edb9146d1a710d9feaf21283560bb4a8	15
4.	КОЛЕВА, В. „Морски сонети“ на Кирил Христов. In: <i>Ракла с културни кодове. Сборник в чест на 65-годишнината на проф. д.ф.н. Дечка Чавдарова.</i> В. Търново: Издателство „Фабер“, 2016, с. 529–541. ISBN 978-619-00-0468-4.	0
5.	ПРИЩЕПА, Т. <i>Участь Росії у підготовці професійних кадрів для Болгарської держави (1878 – 1915 рр.)</i> . Дис. Киев: Киевський національний університет ім. Тараса Шевченка, 2016.	0
6.	ГЕОРГИЕВА, Т. Обучение болгарских военно-морских офицеров за рубежом. <i>Военно-исторический журнал.</i> 2016, №6, с. 71–72. ISSN 0321-0626.	5
7.	ДИМИТРОВА, П. КОЖУХАРОВ, А. Обучение болгарских морских офицеров за границей (1882 – 1944). Варна, 2015. <i>Новая и новейшая история.</i> 2016, №2, с. 212–214. ISSN 0130-3864.	5

8.	VASILEV, V. S. Officers and Cadets from the Third Bulgarian Kingdom – Followers of European Maritime Attainments. <i>Bulgarian Historical Review-Revue Bulgare D Histoire</i> . 2016, Iss. 1-2, pp. 202-206. ISSN 0204-8906. Available from: https://www.scopus.com/inward/record.uri?eid=2-s2.0-85079457255&partnerID=40&md5=aa9f52569a62b59ee3642ebf822f9b3f .	15
9.	ПИРОНКОВА, М. Образованието на българското морско офицерство – подготовка в чуждестранни учебни заведения (1882 – 1944). <i>Историческо бъдеще</i> . 2015, №1–2, с. 256–258. ISSN 1311-0144.	5
10.	ПРИЩЕПА, Т. Рецензия на монография: Кожухаров А. Н. Обучението на българските морски офицери зад граница (1882 – 1944). Варна: Тера Балканика, 2015. – 258 с. <i>Дриновский сборник</i> . 2016, Т. 9, с. 443–444. ISSN 2218-0567. Available from: http://history.karazin.ua/themes/history/resources/0be0cf76ac761eed6bef2bf62eced263.pdf .	5
КОЖУХАРОВ, А. Български стипендианти в Морския корпус – Санкт Петербург (1899 – 1914 г.): обучение и образователни аспекти на кариерата им. Педагогика. 2011, №1, с. 128–144. ISSN 0861-3982.		
11.	БАКАЛОВ, Я. <i>Висше морско образование. Лидиране в конкурентна среда</i> . Варна: ИК „Стено“, 2019. ISBN 978619241-021-2.	10
12.	ПРИЩЕПА, Т. <i>Участь Росії у підготовці професійних кадрів для Болгарської держави (1878 – 1915 рр.)</i> . Дис. Киев: Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко, 2016.	0
13.	ТАНЧЕВ, И. Руският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878 – 1912). <i>Известия на Държавните архиви</i> . 2013, №105, с. 34. ISSN 0323-9780.	5
КОЖУХАРОВ, А. За обучението и кариерата на морския офицер Димитър Карамаждраков. Военноисторически сборник. 2009, №1, с. 39–43. ISSN 0204-4080.		
14.	ДИМИТРОВА, М., ЙОРДАНОВ, С. <i>Лицата на Русе от I-ви до средата на XX век</i> . Русе: Авангард принт, 2011. ISBN 978-954-337-128-0.	10

15.	ТАНЧЕВ, И. Руският принос в подготовката на българска интелигенция с висше и професионално образование (1878 – 1912). <i>Известия на Държавните архиви</i> . 2013, №105, с. 34. ISSN 0323-9780.	5
16.	БАКАЛОВ, Я. Българските възпитаници в Морското инженерно училище в Кронщат: 1885 – 1915. <i>Исторически преглед</i> . 2018, Т. 74, №1, с. 187-195. ISSN 0323-9748.	10
Общо:		100

5.3. Предложения за бъдещо внедряване:

Тематиката на дисертационния труд е целесъобразно да бъде използвана във всяка една обзорна публикация, свързана с историята на българската морска образователна система, доколкото тя води началото си от задгранични образци, привнесени у нас от обучаемите в тях стипендианти на българската държава.

6. Технически данни за дисертационния труд

Дисертационният труд се състои от 194 страници.

Брой на фигурите – 5.

Брой на таблиците – 3.

Брой на литературните източници – 118.

Брой на архивите, чиито фондове са цитирани – 10. От тях:

- Български – 8;
- Задгранични – 2.

Брой на научните публикации по дисертационния труд – 4, вкл.:

- Монографии – 1;
- Статии в списания – 3.

Общо количество на точките на научните публикации по дисертационния труд по НАЦИД – 105.

Брой на проследените цитирания на научните публикации по дисертацията – 16, вкл.:

- Книги – 3;
- Статии – 11;
- Дисертации – 2.

Общо количество на точките на цитиранията по НАЦИД – 100.

Списък на научни публикации във връзка с дисертационния труд

№	Библиографско описание на научните публикации (по БДС ISO 690: 2011)	Точки по НАЦИД
1	КОЖУХАРОВ, А. <i>Обучението на българските морски офицери зад граница (1882 – 1944)</i> . Монография. Варна: Тера Балканика, 2015, 258 с. ISBN 978-619-90140-6-6.	75
2	КОЖУХАРОВ, А. За обучението и кариерата на морския офицер Димитър Карамаждраков. <i>Военноисторически сборник</i> . 2009, №1, с. 39–43. ISSN 0204-4080.	10
3	КОЖУХАРОВ, А. Възпитаниците на Машинното училище при Флота на Негово Величество, учили във Военноморското училище „Мюрвик“ в град Фленсбург през Първата световна война. <i>Военноисторически сборник</i> . 2008, №4, с. 31–38. ISSN 0204-4080.	10
4	КОЖУХАРОВ, А. Български стипендианти в Морския корпус – Санкт Петербург (1899 – 1914 г.): обучение и образователни аспекти на кариерата им. <i>Педагогика</i> . 2011, №1, с. 128–144. ISSN 0861-3982.	10
Общо:		105